

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΣΤΟ ΒΑΘΕΙΑΚΟ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

Υ Π Ο
Δρ. ΙΩΑΝΝΟΥ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ABME : 'Α. 'Ο ρ λ ά ν δ ο ς, 'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος.
- ΑΔ : 'Αρχαιολογικὸν Δελτίον.
- ΑΕ : 'Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς.
- 'Ι. Β ο λ α ν ά κ η ς,
'Αγιος Γεώργιος 'Αποδούλου : 'Ι. Β ο λ α ν ά κ η ς, 'Ο εἰς 'Αποδούλου 'Αμαρίου Βυζαντινὸς ναὸς τοῦ 'Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου, Πεπραγμένα Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, Ἡράκλειο 1976, τ. Β' ('Αθήνα 1981), σ. 23-66.
- BSA : The Annual of the British School at Athenes.
- E. C o n s t a n t i -
nides, The tetra-
evangelion : E. C. Constantinides, The tetraevangelion, manuscript 93, of the Athens National Library, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Θ' 1977-79 ('Αθήναι 1970), σ. 185-215.
- Δ ι ο ν ύ σ ι ο ς ἔ κ
Φ ο υ ρ ν ᾶ : Διονύσιος ἔκ Φουρνᾶ, Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, ἔκδ. 'Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς,
'Αγιος Γεώργιος 'Αρ-
τοῦ : N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, 'Ο εἰς Ἄρτον Ρεθύμνης ναῦσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ΚΧ, τ. 11 (1957), σ. 65-161.

- N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς,
Τοιχογραφίαι Μάνης: N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι τῆς
Μέσα Μάνης, Ἀθῆναι 1964.
- N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς,
Ἅγιος Νικόλαος Μο-
νεμβασίας : N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου
Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ,
περ. Δ', τ. Θ' 1977-79 (Ἀθῆναι 1979), σ. 35-58.
- ΔΧΑΕ : Δελτίον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.
ΕΕΒΣ : Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.
ΘΗΕ : Ἐρησκευτικὴ καὶ Ἡθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Ἐκδ.
Ἀθ. Μαρτίνου.
- Θησαυροὶ Ἁγίου Ὀ-
ρους : Οἱ θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὀρους, ἔκδ. Ἐκδοτικῆς Ἀ-
θηνῶν, τ. Α' (Ἀθῆναι 1973), τ. Β' (Ἀθῆναι 1975),
τ. Γ' (Ἀθῆναι 1979).
- L. H a d e r m a n n -
M i s g u i c h, K u r -
b i n o v o : L. H a d e r m a n n — M i s g u i c h, K u r b i -
n o v o. Les fresques de Saint Georges et la pein-
ture byzantine du XIIe siècle, τ. I (Bruxelles
1972), τ. II (Bruxelles 1975).
- R. H a m a n n, M o -
n u m e n t a l m a l e r e i : R. H a m a n n — M c L e a n — H. H a l l e n -
s l e b e n, Die Monumentalmalerei in Serbien
und Makedonien vom 11. bis zum frühen 14.
Jahrhundert, τ. 1 (Giessen 1963), τ. 2 (Giessen
1976).
- G. d e J e r p h a n -
i o n, Églises ru-
p e s t r e s : G. d e J e r p h a n i o n, Les églises rupestres
de Cappadoce, τ. I,1 (Paris 1925), τ. I,2 (Paris
1932), τ. II,1 (Paris 1936), τ. II,2 (Paris 1942).
Λεύκωμα, τ. I (Paris 1925), τ. II (Paris 1928), τ.
III (Paris 1934).
- K. K α λ ο κ ύ ρ η ς,
Τοιχογραφίαι Κρήτης: K. K α λ ο κ ύ ρ η ς, Αἱ βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι
τῆς Κρήτης, Ἀθῆναι 1957.
- KX : Κρητικὰ Χρονικά.

- Μέγας Συναξαριστής: Κ. Χ. Δουκάκης, 'Ο Μέγας Συναξαριστής, Μὴν Φεβρουάριος, τ. 6 (Ἀθήναι 1958), Μὴν Ἀπρίλιος, τ. 8 (Ἀθήναι 1962.).
- G. Millet, Iconographie : G. Millet, Recherches sur l'Iconographie de l'Évangile aux XIVe, XVe et XVIe siècles; Paris 1960'.
- Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀνάληψη : Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, ΑΕ 1938, σ. 32-53.
- H. O m o n t, Évangiles : H. O m o n t, Évangiles avec peintures byzantines du XIe siècle, τ. II, Paris 1908.
- H. O m o n t, Miniatures : H. O m o n t, Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle, Paris 1929.
- Ἄ. Ὀρλάνδος, Πάτμος : Ἄ. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ αἰ βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μονῆς Θεολόγου Πάτμου, Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. ΚΗ' 1970 (Ἀθήναι 1970).
- ΠΑΑ : Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.
- ΠΑΕ : Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.
- Σ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης : Σ. Πελεκανίδης, Καλλιέργης, ἑλῆς Θεσσαλίας ἀριστος ζωγράφος, Ἀθήναι 1973.
- Σ. Πελεκανίδης, Μελέτες : Σ. Πελεκανίδης, Μελέτες Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, Θεσσαλονίκη 1977.
- RBK : Reallexikon zur Byzantinischen Kunst.
- Ε. Στίκας, Ὅσιος Λουκάς : Ε. Στίκας, Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, Ἀθήναι 1970.

- Γ. — Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες* : Γ. — Μ. Σωτηρίου, *Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ*, τ. Α' (Ἀθῆναι 1956), τ. Β' (Ἀθῆναι 1958).
- Μ. Σωτηρίου, *Πρώϊμος ἀναγέννησις*: Μ. Γ. Σωτηρίου, Ἡ πρώϊμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 14ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ', 1964-65 (Ἀθῆναι 1966), σ. 257-273.
- E. Weigand, *Höhlenmalereien* : E. Weigand, Zur Datierung der kappadokischen Höhlenmalereien, *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 36 (1936), σ. 337-397.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ἱστορική ἐπισκόπηση.

Στὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης, στὴν ἐπαρχία Ἀμαρίου καὶ σὲ 52 χιλιόμετρα ἀπὸ τὸ Ρέθυμνο, βρίσκεται ὁ συνοικισμὸς Βαθειακὸ. Εἶναι κτισμένος σὲ ὑψόμετρο 350 μ. περίπου, μέσα σὲ εὐφορὴ κοιλάδα, ἡ ὁποία ποτίζεται ἀπὸ πλούσια πηγὴ (Κεφαλοβρύσι), ποὺ ἀναβλύζει ἀπὸ τίς νότιες πλαγιές τοῦ Ψηλορείτη (Ἰδα).

Τὸ Βαθειακὸ εἶναι σήμερα μικρὸς συνοικισμὸς, ποὺ κατοικεῖται ἀπὸ λίγες οἰκογένειες γεωργοκτηνοτρόφων καὶ ὑπάγεται διοικητικὰ στὴν Κοινότητα τῆς Νιθαύρεως. Ἀπὸ τὰ ἐρειπωμένα ὅμως σπίτια ποὺ διατηροῦνται φαίνεται, ὅτι παλαιότερα ἦτο μεγάλος οἰκισμὸς καὶ οἰκονομικὰ ἀνθηρὸς. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε οἰκισμὸς τοῦλάχιστον ἀπὸ τὴν β' βυζαντινὴ περίοδο τῆς Κρήτης (961-1204), ποὺ συνεχίζει νὰ ὑπάρχει κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας (1204-1669) καὶ τῆς Τουρκοκρατίας (1669-1897)¹.

Ἀπὸ τὴν β' βυζαντινὴ περίοδο καὶ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐνετοκρατίας προέρχονται τὰ ναῦδρια, ποὺ βρίσκονται μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Βαθειακοῦ, γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος κατωτέρω.

Ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Ἐνετοκρατίας προέρχεται ἡ κρήνη, ποὺ βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ οἰκισμοῦ, μὲ μνημειώδη πρόσοψη ἀπὸ πωρόλιθο καὶ ἀνάγλυφο διάκοσμο². Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ ποὺ ὑπῆρχε σὲ ὀρθογώνιο πλαίσιο, εἶναι ἀτυχῶς ἐξίτηλη. Ἀπὸ τὴν ἴδια περίοδο προέρχονται πολυάριθμα χάλκινα νομίσματα, στὴ μία ὅψη τῶν ὁποίων εἰκονίζεται τὸ σύμβολο τοῦ Εὐαγγελιστῆ Μάρκου, ποὺ ἀποτελοῦσε καὶ τὸ σύμβολο τῆς Ἐνετικῆς Δημοκρατίας³.

1. Ὁλόκληρη ἡ περιοχή τῆς ἐπαρχίας Ἀμαρίου, ἕνας ἀπὸ τοὺς οἰκισμοὺς τῆς δόποιας εἶναι καὶ τὸ Βαθειακὸ, κατοικεῖται συνεχῶς ἀπὸ τὴ νεολιθικὴ ἐποχὴ μέχρι σήμερα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ νεολιθικὰ εὐρήματα (Νιθαυρις), τὰ ἐρείπια μιᾶς ἀρχαίας πόλεως (Ἀποδοῦλου-Καστρί), μινωϊκῶν ἐπαύλεων (Ἀποδοῦλου-Γοῦρνες, Ἅγιος Ἰωάννης, Μοναστηράκι), τὴν ὑπαρξὴ ἐκτεταμένου μινωϊκοῦ νεκροταφείου μὲ θολωτοὺς τάφους (Ἀποδοῦλου-Φράγγου Λουρί), ἀπὸ τὰ ἐρείπια ἀρχαίων καὶ μεσαιωνικῶν οἰκισμῶν, ἐπιγραφές, νομίσματα, πῆλινα ὄστρακα κ.ἄ.

2. Πρβλ. τὴν ἱπποτικὴ κρήνη στὸ Παραδείσι τῆς νήσου Ρόδου.

3. Στὴ μία ὅψη τῶν νομισμάτων εἰκονίζεται πτερωτὸς λέοντας μὲ φωτοστέφανο,

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας τὸ Βαθειακὸ ἦτο τὸ πολυανθρωπότερο καὶ πλουσιώτερο τουρκικὸ κέντρο τῆς Ἀμπαδιάς. Κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 οἱ Τούρκοι ὠχυρώθησαν στὸ Βαθειακὸ μὲ ἀρχηγὸ τὸν Δελῆ Μουσταφᾶ. Τὸ 1822 ὁ Ἅ. Μηλιδόνης, ἐπικεφαλῆς 80 Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν, ἐπετέθηκε νύκτα κατὰ τοῦ χωριοῦ καὶ κατέσφαξε τὴν φρουρὰ καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κατοίκων του⁴.

Μέσα στὸν οἰκισμὸ ὑπῆρχε μωαμεθανικὸ Τέμενος (Τζαμί), τὰ ἐρείπια τοῦ ὁποίου διατηροῦνται μέχρι σήμερα. Νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ καὶ στὴν κορυφὴ ὑψώματος, διατηρεῖται μεγάλο τουρκικὸ φρούριο (Κοῦλες)⁵, ἀπὸ τὸ ὁποῖο λείπουν οἱ στέγες καὶ τμῆμα ἀπὸ τὴν τοιχοποιεῖα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἀνατολικὰ τοῦ φρουρίου καὶ σὲ ἀπόσταση 90 μ. περίπου ἀπὸ αὐτό, διακρίνονται τὰ λείψανα ἀρχαίων κτισμάτων, καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ πῆλινα ὄστρακα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς καὶ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ παρατηρητήριον ἢ ἀρχαῖο ὄχυρό.

Ὁ οἰκισμὸς τοῦ Βαθειακοῦ ἀριθμοῦσε τὸ ἔτος 1834 15 οἰκογένειες Μωαμεθανῶν⁶. Τὸ 1897 ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τὸν τουρκικὸ πληθυσμὸ, ἔκτοτε δὲ κατοικεῖται ἀπὸ ὀλιγάριθμες ἑλληνικὲς οἰκογένειες.

Μέσα καὶ γύρω ἀπὸ τὸ Βαθειακὸ ὑπάρχουν διάφορα ναῦδρια. Εἰδικώτερα, ΒΑ. τοῦ οἰκισμοῦ καὶ σὲ ἀπόσταση ἑνὸς χιλιομέτρου περίπου, κεῖται ὁ ἐρειπωμένος ναός τοῦ Ἁγίου Στεφάνου τοῦ Πρωτομάρτυρος, ποῦ διασώζει λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν. Ἐπίσης ΒΑ. τοῦ χωριοῦ καὶ ἀριστερὰ τοῦ δρόμου Βαθειακὸ-Πλάτανος, ὑψώνεται τὸ νεώτερον ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Νικολάου, κτισμένο στὰ λείψανα παλαιότερου ὁμωνύμου ναοῦ, ποῦ ἰδρύθηκε πρὸ τοῦ ἔτους 1669.

Δυτικὰ τοῦ Βαθειακοῦ βρίσκεται τὸ ἐρειπωμένο ναῦδριον τῆς Ἁγίας

ἐνῶ στὴν ἄλλη ὑπάρχει συνήθως ἐπιγραφή, ἡ ὁποία δηλώνει τὴν ἀξία τοῦ νομίσματος σὲ soldini. Τὸ soldium ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1/30 τοῦ ὑπέρπυρον ἢ τσεκινιοῦ. Πρβλ. Ἱ. Κάλι τ σ ο υ ν ἄ κ η ν, Ἀνέκδοτα κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας, ΠΑΑ, τ. 3 (Ἀθῆναι 1928), σ. 498.

4. Ἄρθρο «Βαθειακόν», Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαίδεια, τ. 6 (1928), σ. 466. F. W. Sieber, Reise nach der Insel Kreta im griechischen Archipelagus im Jahre 1817, τ. 1 (Leipzig 1823), σ. 500-501. Πρβλ. Ἱ. Βολανάκη ν, Ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις τῶν χριστιανῶν τῆς Κρήτης κατὰ τὸ ἀ' τέταρτον τοῦ 19ου αἰ. κατὰ τὸν F. W. Sieber, ΚΧ, τ. 25 (1973), σ. 135-154.

5. Πρόκειται γιὰ σπουδαία στρατηγικὴ θέση, ποῦ δεσπόζει σ' ὀλόκληρη τὴν περιοχή. Ἀπὸ τὴν θέση, ὅπου βρίσκεται τὸ τουρκικὸ φρούριον, εἶναι ὄρατῃ ὀλόκληρη ἡ κοιλάδα τῆς Ἀμπαδιάς, τὰ βουνὰ Βουβάλα, Ἀσιδέρωτα, Κέδρος, Σάμητος, Ἀραβάνες, ἐπίσης οἱ νότιες πλαγιές τοῦ Ψηλορείτη, ὁ κάμπος τῆς Μεσαρᾶς καὶ τὸ Λιβυκὸ Πέλαγος. Ὅποιος κατεῖχε τὴν θέση αὐτή, μπορούσε νὰ ἐλέγχει τὴν διάβαση ἀπὸ τὸν Νομὸν Ρεθύμνης πρὸς τὸν Νομὸν Ἡρακλείου.

6. R. Pashley, Travels in Crete, τ. 2 (London 1837), σ. 308-314.

Αἰκατερίνης, κτισμένο ἐπίσης πρὸ τοῦ 1669. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ οἰκισμοῦ ὑψώνεται ὁ κατάγραφος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου⁷.

2. Ἀρχιτεκτονική (πίν.1-2).

Πρόκειται γιὰ μονόχωρο οἰκοδόμημα (ἑσωτερικῶν διαστάσεων 9.37 × 4.33 μ.), πού καλύπτεται μὲ κτιστὴ (καμάρα) καὶ κοῖλα κεραμίδια⁸. Στὸ ἑσωτερικὸ τῆς καμάρας ὑπάρχουν τρία ἐνισχυτικά, ὀξυκύρφα σφενδόνια, τὰ ὁποῖα στηρίζονται σὲ ἕξι κτιστοὺς πεσσούς (0.50 × 0.25 μ.)⁹, προσκεκολλημένους στὶς δύο μακρὲς, ἑσωτερικὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ περατοῦται σὲ μίαν ἡμικυκλικὴν ἀψίδα (χορδῆς 1.86 καὶ βέλους 0.85 μ.), στὸ μέσον τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ἓνα δίλοβο παράθυρο (0.67 × 0.55 μ.). Τοῦτο ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ πώρινους δόμους μὲ κυμάτιο καὶ κάθε λοβὸς ἀπολήγει ἄνω σὲ ὀξυκύρφο τόξο¹⁰.

Ὁ ναὸς κτίσθηκε στὴ θέση παλαιότερου, ὅπως φαίνεται καὶ ἀπὸ τὰ λείψανα τοίχων, τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος¹¹. Οἱ τοῖχοι ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀσβεστοκονίαμα, παρεμβάλλονται δὲ μεταξὺ τῶν λίθων μικρὰ τεμάχια ἀπὸ κεραμίδια. Ἡ τοιχοποιεῖα εἶναι ἀρκετὰ ἐπιμελημένη. Οἱ γωνίες τοῦ οἰκοδομήματος ἔχουν κατασκευασθεῖ ἀπὸ καλῶς ἐπεξεργασμένους, ὀρθογωνίου σχήματος δόμους. Ἐξωτερικὰ ὁ ναὸς ἔχει ἐπιχρισθεῖ καὶ στὸ νωπὸ κονίαμα ἔχουν δημιουργηθεῖ μὲ τὴν ὀξεῖα ἀπόληξη τοῦ μυστριοῦ μικρὲς τριγωνικὲς ἐμβαθύνσεις, πού σπάζουν τὴν μονοτονία τῶν ἐξωτερικῶν ὄψεων καὶ μοιάζουν μὲ στικτὸ διάκοσμο.

Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται ἡ εἴσοδος (2.10 × 1.20 μ.), ἡ ὁποία ἀρχικὰ ἦτο μικρότερη καὶ διευρύνθηκε ἀργότερα. Ἡ διέυρυνση καὶ

7. G. Gerola, Elenco topografico delle chiese affrescate di Creta. Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Anno 1934-1935, τ. 95, μέρος Β', Venezia 1935, σ. 184, Νο 413. Πρβλ. G. Gerola, Τοπογραφικὸς κατάλογος τῶν τοιχογραφημένων ἐκκλησιῶν τῆς Κρήτης, μετάφραση Κ. Ε. Λασσιθιωτάκη, Ἡράκλειον 1961, σ. 69. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι λαοφιλὴς Ἅγιος καὶ σὲ πολυάριθμα χωριά τῆς Κρήτης ὑπάρχουν ναοὶ ἀφιερωμένοι στὴ μνήμη του. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη ν, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 23 κ.έ.

8. Στ. Παπαδάκη, ΑΔ, τ. 20, 1965 (Ἀθῆναι 1968), Μέρος Β', 3: Χρονικά, σ. 575.

9. Οἱ πεσσοὶ συμβάλλουν στὴν καλλίτερη στατικὴ τοῦ οἰκοδομήματος καὶ ἡ ὑπαρξὴ των καταργεῖ τὸ ἐνιαῖο καὶ μονότονο τῶν ἑσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν δύο μακρῶν πλευρῶν καὶ προσδίδει σ' αὐτὲς πλαστικότητα καὶ χάρη. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη ν, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 24.

10. G. Gerola, Monumenti veneti nell' isola di Creta, τ. II (Venezia 1908), σ. 114-115, εἰκ. 66-67 καὶ σ. 366, εἰκ. 410, πίν. 5.

11. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη ν, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 27.

ὑπερύψωση τῆς εἰσόδου εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφή ἐνὸς τμήματος τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ βρισκόταν δίπλα καὶ πάνω ἀπὸ αὐτήν.

Τὸ Ἱερὸ Βῆμα χωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως ναὸ μὲ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ κατασκευάσθηκε πρὶν λίγα χρόνια. Τὸ δάπεδο τοῦ Ἱ. Βήματος βρίσκεται 0.20μ. ψηλότερα ἀπὸ ἐκεῖνο τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ Ἁγία Τράπεζα ἔκειτο ἀρχικὰ στὸ μέσον τοῦ Ἱ. Βήματος. Ἀργότερα μεταφέρθηκε στὸ μέσον τῆς ἀψίδας καὶ σὲ μιὰ τρίτη περίοδο κατέλαβε ὀλόκληρον τὸν χώρον τῆς ἀψίδας. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βορείας πλευρᾶς καὶ μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου ἀνοίγεται ἡ κόγχη τῆς προθέσεως (0.44×0.40×0.62 μ.).

Στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βορείας καὶ νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ διατηρεῖται κτιστὸ πεζούλιο (ὕψους 0.35 καὶ πλάτος 0.35 μ.), τὸ ὁποῖο, φαίνεται, περιέβαλλε ἀρχικὰ ὀλόκληρον τὸν κυρίως ναὸ περιμετρικά. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαθειακοῦ κτίσθηκε κατὰ τὸ β' μιστὸ τοῦ 12ου αἰ.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

I. ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

A') Ἀ ψ ἰ δ α.

1. Δέηση.

Στὸ τεταρτοσφαίριο τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ μικρὴ Δέηση¹². Στὸ μέσο παρίσταται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς σὲ προτομὴ καὶ φέρει κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ βαθυπράσινο ἱμάτιο. Εἰκονίζεται μετωπικός, μὲ ἐνσταυρο φωτοστέφανο, ποὺ κόσμεῖται μὲ ἐμπιέστα ἀστέρια¹³. Στὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀνοικτὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ κείμενο:

«Ἐγὼ ἤμῃ	οὐ μὴ πε-
τὸ φῶς τοῦ	ρειπατήσ[η]
κόσμου	ἐν τῇ σκ[ο-]
ὁ ἀ[κολου-]	τία, ἀλλ' ἔ-
θῶν ἐμοὶ	ξει τὸ
	φῶς [τῆς ζωῆς]» ¹⁴ .

12. Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Εὐτυχίου Ρεθύμνης, Κ.Χ., τ. 10 (1956), σ. 220. Ἰ. Β ο λ α ν ά κ η ς, Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου, σ. 42-43.

13. Παρόμοιος διάκοσμος ἀπαντᾷ ἐπίσης στὰ φωτοστέφανα ὠρισμένων Ἁγίων στὸν Ἁγιο Φανοῦριο Βαλσαμονέρου (βόρειο κλίτος, Παναγίας), στὴν Κερά τῆς Κριτσᾶς (μεσαῖο κλίτος, Παναγίας) καὶ στὸν Ἁγιο Γεώργιο Ἀποδοῦλου. Ἡ τεχνικὴ αὐτὴ ἀπαντᾷ ἐπίσης ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἰδίως ἐν Καταλωνίᾳ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ. Δ. Π ά λ λ α ς, Εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου ἐν Σαλαμίνα, Χαριστήριον εἰς Ἁ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ν, τ. 3 (1966), σ. 347, 351. Φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μίμηση χρυσοῦν ἢ ἀργυρῶν φωτοστεφάνων μὲ ἀνάγλυπτον διάκοσμο.

14. Ἰω. 8,12. Τὸ κείμενο εἶναι γραμμένον σὲ μεγαλογράμματη γραφὴ μὲ ἱκανὰ ὀρ-

Ἦτοι: «Ἐγώ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσει ἐν τῇ σκοτίᾳ, ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς».

Δίπλα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«[Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)]ς [παντο]κρ[άτ]ωρ».

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος σὲ προτομή, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται τὸ κεφάλι, τμήμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ ἴχνη ἀπὸ τὸν κορμὸ. Φορεῖ κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο καὶ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀτενίζοντας τὸν Χριστό. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἀνεπτυγμένο, ἐνεπίγρφο εἰλητάριο¹⁵, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου εἶναι ἐξίτηλο.

Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ παρίσταται ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐπίσης σὲ προτομή. Φορεῖ βαθυπράσινο χιτῶνα καὶ καστανόχρωμο ἱμάτιο. Φέρει πλούσια καστανὴ κόμη, πού πέφτει πίσω στοὺς ὤμους καὶ γένειο. Ἐχει σταυρωμένα τὰ χέρια πάνω στὸ στήθος καὶ εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀτενίζοντας τὸν Χριστό.

Οἱ ὀφθαλμοὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου εἶναι μεγάλοι, ἡ μύτη μακρά, τὸ πρόσωπο ἀδρὸ καὶ ἀσκητικό. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου φανερώνει ἔκσταση καὶ ὑψηλὴ πνευματικότητα.

2. Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων (πίν. 3).

Κάτω ἀπὸ τὴν Δέηση εἰκονίζεται ἡ Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων¹⁶. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς ἀψίδας παρίσταται, ὡς συνήθως, ἡ μετάδοση τοῦ ἄρτου καὶ στὸ νότιο ἡ μετάδοση τοῦ οἴνου¹⁷. Ἡ παράσταση στὸ βόρειο μισὸ εἶναι σχεδὸν κατεστραμμένη. Διακρίνονται δεξιὰ λείψανα ἀπὸ κιβώριο, μπροστὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο στέκεται ὁ Χριστὸς ὀλόσωμος, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά, τὴν στιγμή κατὰ τὴν ὁποία προσφέρει τὸν «Ἅγιον Ἄρτον» στοὺς Ἀποστόλους. Πάνω καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Χριστὸ ὑπερίπταται ἓνας Ἀγγελοῦς¹⁸.

θογραφικὰ λάθη. Ἐδῶ παρέχεται σὲ μεταγραφῇ, τηρεῖται ὅμως ἡ ὀρθογραφία τοῦ κειμένου. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν ἀπόδοση τῶν λοιπῶν κειμένων καὶ ἐπιγραφῶν.

15. Στὸ τεταρτοσφαιρίο τῆς ἀψίδας τῆς Ἁγίας Ἄνας Ἀμαρίου Ρεθύμνης (τοῦ ἔτους 1225 μ.Χ.) εἰκονίζεται ἐπίσης ἡ Δέηση, ὅπου τόσον ἡ Θεοτόκος, ὅσο καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος κρατοῦν ἐνεπίγρφα εἰλητάρια. Σ. Π α π α δ ἄ κ η - Ὀ κ λ α ν δ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ἁγίας Ἄνας στὸ Ἀμάρι. Παρατηρήσεις σὲ μιὰ παραλλαγή τῆς Δεήσεως, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ζ' 1973-74 (Ἀθήναι 1974), σ. 31-57.

16. Πρβλ. Κοινωνίαν Ἀποστόλων στὸν ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας Ἀχρίδος (11ου αἰ.). Κ. Weitzmann, The Place of Book Illumination in Byzantine Art, Princeton 1975, σ. 90, πίν. 22-23. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκ., τ. II, πίν. 54, 5.

17. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 218.

18. Ch. Diehl, La Peinture Byzantine, Paris 1933, πίν. XX, 2.

Ἄριστερὰ τοῦ Χριστοῦ θὰ εἰκονίζοντο οἱ Ἀπόστολοι, πιθανῶς ἔξι, ἔτοιμοι νὰ λάβουν τὸν Ἅγιον Ἄρτον. Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια των διατηρεῖται ἡμιεξίτηλος ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἑξῆς:

«[Λάβετε, φ]άγε[τε, τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου]¹⁹,
[τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον εἰς ἄφεςιν] ἀμ[αρτιῶν]».

Ἦτοι πρόκειται γιὰ τοὺς ἰδρυτικούς λόγους τοῦ Μυστηρίου τῆς Θείας Εὐχαριστίας, ὅπως διεμορφώθησαν οτὴ λειτουργικὴ πράξη.

Στὸ νότιο μισὸ τῆς ἀψίδας, ὅπου παρίσταται ἡ μετάδοση τοῦ οἴνου, εἰκονίζεται ἄριστερὰ τῆς συνθέσεως ἡμισφαιρικὸ κιβώριο, ποὺ στηρίζεται πάνω σὲ λεπτοὺς κίονες. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κιβώριο στέκεται ὀλόσωμος ὁ Χριστός, στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ, προσφέροντας τὸ Ἅγιο Ποτήριο στοὺς Ἀποστόλους. Πάνω καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Χριστὸ ὑπερίπταται ἐπίσης ἕνας Ἄγγελος²⁰.

Δεξιὰ τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται πέντε συνολικὰ Ἀπόστολοι, ὀλόσωμοι, στραμμένοι πρὸς τὰ ἄριστερά. Φοροῦν ποδῆρες, φαιοῦ χρώματος χιτῶνες καὶ καστανόχρωμα ἱμάτια, μὲ πλούσια πτύχωση, τελείως συμβατικὴ καὶ ἐξεζητημένη. Τὰ πρόσωπα παρίστανται κατὰ τὰ 3/4 καὶ τὰ σώματα εἶναι κεκαμμένα, σὲ ἔνδειξη σεβασμοῦ καὶ εὐλαβείας.

Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατηρουμένη βράχυνση τῶν σωμάτων καὶ τὸ ὑπερβολικὸ μέγεθος τῶν κεφαλιῶν σὲ σχέση μετὰ τὸ ὅλο ὕψος τοῦ σώματος, στοιχεῖα ποὺ φανερώουν λαϊκὸ ἁγιογράφο καὶ προδίδουν ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή²¹ καὶ εἰδικώτερα τὴν Καππαδοκία²². Ὁ ζωγράφος ἀποδίδει τὶς μορφὲς χωρὶς ὄγκο καὶ βάρος καὶ ἀγνοεῖ τὴν τρίτη διάσταση.

Οἱ Ἀπόστολοι φέρουν ἀτομικὰ χαρακτηριστικὰ. Ὁ τρίτος ἀπὸ ἄριστερὰ εἶναι φαλακρός, μὲ πλατὺ μέτωπο καὶ μακρὺ, καστανὸ γένειο. Ἐπίσης χρησιμοποιεῖται ἡ λεγομένη «ἀντίστροφος προοπτικὴ»: ὁ πρῶτος ἀπὸ ἄριστερὰ ἔχει βραχύτερο σῶμα, ἐνῶ τὸ σῶμα τῶν λοιπῶν βαθμιαίως ἐπιμηκύνεται.

Πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν Ἀποστόλων ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

«Πίετε [ἐξ αὐτοῦ πάντες, τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου]»²³.

19. Ματθ. 26, 26-27. Πρβλ. Α' Κορινθ. 11, 23-24.

20. E. Weigand, Höhlenmalereien, σ. 346.

21. Γ. — Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες, τ. Α', πίν. 21, τ. Β', σ. 37. O. Demus — E. Diez, Byzantine mosaics in Greece, Hosios Lukas and Daphni, Cambridge Massach. 1931, πίν. 38-40.

22. N. — M. Thierry, Nouvelles églises rupestres de Cappadoce, région du Hasan Dagi, Paris 1963, σ. 80-82, πίν. 40-41.

23. Ματθ. 26, 27-28. Πρβλ. Α' Κορινθ. 11, 25.

3. Ἱεράρχες.

Κάτω ἀπὸ τὴν Κοινωνία τῶν Ἀποστόλων εἰκονίζοντο ἀρχικὰ ἕξι Ἁγιοὶ Ἱεράρχες²⁴, λείψανα ἀπὸ τοὺς ὁποίους διακρίνονται. Οἱ Ἱεράρχες ἐκαλύφθησαν κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος των, ὅταν ἡ Ἁγία Τράπεζα μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ Ἱ. Βήματος στὸν χώρο τῆς ἀψίδας.

Φαίνεται ὅτι τὰ σώματα τῶν Ἱεραρχῶν τῆς ἀψίδας ἦσαν ἀρκετὰ βραχέα, ὅπως καὶ ἐκεῖνα τῶν Ἀποστόλων στὴν παράσταση τῆς «Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων».

Β') Ἀνατολικὸς τοῖχος.

1. Ἁγιο Μανδῆλιο.

Στὸ ἄνω τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου καὶ πάνω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζετο πιθανῶς τὸ Ἁγιο Μανδῆλιο²⁵, ποὺ δὲν διατηρεῖται. Στὴ βόρεια πλευρὰ αὐτοῦ παρίσταται Ἁγιος σὲ στηθάριο. Πρόκειται γιὰ μέσης ἡλικίας ἀνδρική μορφή μὲ πράσινο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ ἱμάτιο, τὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου περιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἥλιο καὶ τὴ σελήνη (μηνίσκος)²⁶. Ἡ ἀντίστοιχη παράσταση στὴ νότια πλευρὰ δὲν διατηρεῖται.

2. Ἁγιοὶ Ἱεράρχες-Διάκονοι.

Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, ποὺ βρίσκεται βόρεια καὶ νότια τῆς ἀψίδας, χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Στὴν ἐπάνω εἰκονίζονται ἑξαπτέρυγα καὶ στὴν κάτω ἕξι ὀλόσωμοι, μετωπικοὶ Ἁγιοὶ, ἤτοι τέσσερεις Διάκονοι καὶ δύο Ἱεράρχες. Ἀπὸ αὐτοὺς ὁ πρῶτος ἀπὸ ἀριστερὰ εἶναι ὁ Ἁγιος Διάκονος Στέφανος «ὁ Πρωτομάρτυς». Οἱ λοιποὶ εἶναι ἡμιεξίτηλοι καὶ ἀδιάγνωστοι.

Β') Βόρειος τοῖχος.

Ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ Ἱ. Βήματος χωρίζεται σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν ἐπάνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στὴ μεσαία στηθάρια Ἁγίων καὶ στὴν κάτω ὀλόσωμοι Ἱεράρχες.

24. Μ. Χατζηδάκης, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρῶπό, ΔΧΑΕ, πέρ. Δ', τ. Α' 1959 (Ἀθῆναι 1960), σ. 91 κ.έ. Ἰ. Βολανάκης, Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 44 κ.έ.

25. A. Grabar, La Sainte Face de Laon, le Mandyon dans l'art orthodoxe, Seminarium Kondakovianum, Prague 1931, σ. 24-31.

26. Μηνίσκος εἰκονίζεται καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Εἰψηφόρου Ἀποδόλου. Ἡ μῆνη, περιβαλλομένη συνήθως ἀπὸ τέσσερα ἀστέρις, ἀποτελοῦσε τὸ συμβατικὸ βυζαντινὸ ἔμβλημα. Μ. Σωτηρίου, Πρώτος ἀναγέννησις, σ. 265, πίν. 55, 1. Ἰ. Βολανάκης, Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 55.

1. Εἰσόδια Θεοτόκου (πίν. 4)

Τὸ κέντρο τῆς συνθέσεως καταλαμβάνουν οἱ θεοπάτορες Ἰωακεῖμ καὶ Ἄννα, οἱ ὁποῖοι ὀδηγοῦν τὴν Θεοτόκο στὸν ναό, ὅπου τὴν ὑποδέχεται ὁ Ἄρχιερέας Ζαχαρίας²⁷. Ὁ Ἰωακεῖμ φέρει φαιδὸ χιτῶνα καὶ καστανὸ ἱμάτιο, μὲ πλούσια πτύχωση. Ἐχει ἀκουμπήσει τὸ δεξιὸ χερί του στοὺς ὤμους τῆς Παναγίας, ἐνῶ τὸ ἀριστερὸ εἶναι ὑψωμένο σὲ θέση ὀμίλιας.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωακεῖμ εἰκονίζεται ἡ σύζυγός του Ἄννα. Φορεῖ ποδῆρη, χειριδωτό, φαιοπράσινο χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ μαφόριο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ σταυρὸ στὸ μέτωπο. Ἐχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χερί σὲ στάση ὀμίλιας, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ φέρει σφαιρικό, λευκοῦ χρώματος ἀντικείμενο (πιθανῶς πυξίδα), πάνω στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ἓνα πτηνό.

Ἡ Παναγία παρίσταται μπροστὰ ἀπὸ τὸν πατέρα της τὸν Ἰωακεῖμ, φέρουσα ποδῆρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, μὲ ἓνα ἀστέρι πάνω στὸ μέτωπο. Τὸ φωτοστέφανο τῆς Παναγίας κοσμεῖται μὲ ἐμπιέστα δεκάκτινα ἀστέρια.

Πίσω ἀπὸ τοὺς θεοπάτορες ἀκολουθεῖ ὁ ὄμιλος τῶν «λαμπαδηφόρων παρθένων»²⁸, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑπτὰ νεάνιδες²⁹, μὲ ποδῆρεις, χειριδωτοὺς χιτῶνες διαφόρων χρωμάτων, μὲ «περίκλειση» καὶ ἐρυθρὰ ἢ κυανόχρωμα μαφόρια. Τὰ πρόσωπά των εἶναι ὠσειδῆ, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μακρά, τὸ στόμα μικρό, τὸ χροῶμα τοῦ δέρματος καστανό. Στὰ μῆλα τῶν παρειῶν ὑπάρχουν ἐρυθρὲς κηλίδες. Τὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι μᾶλλον συμβατικά καὶ τυπικά³⁰, ὁ ἀγιογράφος ἡμῶς φαίνεται νὰ ἔχει ὑπὲρ τοῦ σύγχρονος τοῦ νεάνιδες, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπὸ τὸ χροῶμα τοῦ δέρματος καὶ τὶς ἐκφράσεις τῶν προσώπων. Πίσω ἀπὸ τὶς νεάνιδες παρίστανται, τελείως συμβατικά, ἀρχιτεκτονήματα, καθὼς καὶ πίσω ἀπὸ τοὺς θεοπάτορες.

Δεξιὰ εἰκονίζεται ἡμισφαιρικό κιβώριο, τὸ ὁποῖο στηρίζεται σὲ τέσσερις μαρμαρίνους κίονες, πού στέφονται μὲ κιονόκρανα. Ἀπὸ τὴν ὀροφή τοῦ κιβωρίου κρέματα μία κανδήλα³¹. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κιβώριο εἰκονίζεται ὁ Ἄρχιερέας Ζαχαρίας, πού ὑποδέχεται τὴν θεόπαιδα Μαριάμ. Εἶναι γέρων καὶ

27. Πρβλ. C. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Lipsiae 1853, Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, κεφ. VII, σ. 14-15. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 144.

28. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 144. Μηναῖον Νοεμβρίου, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1960, σ. 147: «Παρθένοι... λαμπαδηφόροι».

29. Μ. Παντελεήμονος, κώδ. 2, φ. 202α (12ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἁγίου Ὄρους, τ. Β', εἰκ. 280.

30. Πρβλ. Εἰσόδια Θεοτόκου στὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸ χωριὸ Φρόνος-Ἀμαρίου, Κ. Καλοκέρης, Τοιχογραφίαι Κρήτης, σ. 110, πίν. LXXII, α.

31. Δ. Πάλλας, Στέφανοι ἀνηρημένοι ὑπεράνω τῆς Ἁγίας Τραπέζης, Ἀθῆναι 1958, σ. 3.

κάθεται σὲ θρόνο με ἔρεισίνωτο, φέρει πλούσιο γένειο καὶ μακρὰ κόμη, ποὺ πέφτει πίσω στὴν πλάτη καὶ στοὺς ὤμους. Στὸ κεφάλι φέρει μικρὸ, ἡμισφαιρικό, ἐρυθροῦ χρώματος, διάλιθο κάλυμμα³². Φορεῖ ποδῆρη, φαιοῦ χρώματος χιτῶνα, με κίτρινη παρυφὴ κάτω καὶ πορφυροχρῶμο διάλιθο μανδύα.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἀρχιερέα εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος καθημένη στὴν κορυφὴ κλίμακος, με δέκα βαθμίδες. Φέρει φαιοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται με ἀστέρια στὸ μέτωπο καὶ στοὺς ὤμους. Τὸ φωτοστέφανο φέρει ἐμπίστα ἀστέρια, ὡς συνήθως. Δεξιὰ τῆς Θεοτόκου ἕπταται ἓνας Ἄγγελος³³, ὁ ὁποῖος τῆς φέρει ἄρτον καὶ ἐκείνη ἀνοίγει τὰ χέρια, ἔτοιμη νὰ τὸν δεχθεῖ³⁴. Μεταξὺ Ἰωακείμ καὶ κιβωρίου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«Τὰ ἐσόδια
τῆς Ἑπερα-
γίας Θεω-
τόκου»³⁵.

Ἦτοι: «Τὰ Ἐκίσόδια τῆς Ἑπεραγίας Θεοτόκου».

Τὰ ὀνόματα τῶν κυριωτέρων προσώπων τῆς παραστάσεως δηλοῦνται «Ἰωακείμ», «Ὁ Ἅγιος [Ζα]χα[ρίας]»³⁶ γιὰ τὸν Ἀρχιερέα, «Μ(ήτηρ) Θ(εο)ῦ» κλπ.

Ἀξιοσημεῖωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ παράσταση τῶν Εἰσοδίων εἰκονίζεται μέσα στὸ Ἰ. Βῆμα τοῦ ναοῦ καὶ ὄχι ἔξω, στὸν κυρίως ναόν, ὅπως ἐπεκράτησε ἀργότερα. Ἄλλα γνωστὰ μνημεῖα, ὅπου τὰ Εἰσόδια εἰκονίζονται μέσα στὸ Ἰ. Βῆμα, εἶναι τὰ ἐξῆς:

α') Μονὴ Ἀγίου Φανουρίου (Βαλσαμόνερο), κοντὰ στὸ χωριὸ Βορίζα τοῦ Νομοῦ Ἡρακλείου (14ου αἰ.).

Στὸ βόρειο κλίτος τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος³⁷, τὸ ὁποῖο

32. Ὡς γνωστόν, οἱ Ἑβραῖοι εἰσῆρχοντο καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ εἰσέρχονται στὸν οἶκο λατρείας (Ναὸν-Συναγωγὴ) με καλυμμένο τὸ κεφάλι.

33. Μ. Παντελεήμονος, κώδ. 2, φ. 202β (12ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Β', εἰκ. 281.

34. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 144.

35. Οἱ ἐπιγραφές τῶν τοιχογραφιῶν ἐμφανίζουν ἱκανὰ ὀρθογραφικὰ λάθη, ὅπως ἤδη σημειώθηκε. Ἐπάρχουν ἐπίσης ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀρθὴ προφορὰ τῶν λέξεων. Ὁ ἀγιογράφος φαίνεται ὅτι ἦτο μέτριας μορφώσεως καὶ ἔγραφε τίς λέξεις ὅπως ἐφέροντο στὸ στόμα τοῦ ἀπλοῦ λαοῦ.

36. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 144. Μνηαῖον Νοεμβρίου, ἔκδοση Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1960, σ. 143.

37. Πρόκειται γιὰ μοναστηριακὸ συγκροτήμα, ποὺ βρίσκεται νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ Βορίζα, στὴ θέση Βαλσαμόνερο. Τὸ Καθολικὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κλίτη, ἦτοι: α') Τὸ βόρειο, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία, β') τὸ νότιο, ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιον Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο καὶ γ') τὸ δυτικὸ, ἀφιερωμένο στὸν Ἅγιο Φανούριο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο καὶ τὸ ὄνομα τῆς Μονῆς. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Καθολικοῦ διατηροῦνται ἐρεπιω-

εἶναι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία καὶ στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ἰ. Βήματος, εἰκονίζονται τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου³⁸.

β') Ναός Ἁγίου Γεωργίου στὸν Ἄρτο Ρεθύμνης (τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1401)³⁹.

Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ Ἰ. Βήματος εἰκονίζονται τὰ Εἰσόδια τῆς Παναγίας⁴⁰.

γ') Ἁγιοὶ Θεόδωροὶ τῆς Λακωνικῆς Τρύπης (τέλη 13ου αἰ.). Ὁμοίως⁴¹.

δ') Ναός Ἁγίου Νικολάου, στὸ χωριὸ Ἅγιος Νικόλαος τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, κοντὰ στὴν Μονεμβασία (β' μισὸ 13ου αἰ.).

ε') Ρόδος - Ψίνθος, Παναγία Παρμενιώτισσα (ἀρχές 16ου αἰ.). Ὁμοίως⁴².

2. Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι.

Κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων τῆς Παναγίας εἰκονίζονται μέσα σὲ στηθάρια οἱ προτομὲς τεσσάρων ἀπὸ τοὺς Ἁγίους Ἀναργύρους⁴³, ἧτοι (ἀπὸ Δυσμὰς πρὸς Ἀνατολὰς): α') Ἅγιος Κοσμᾶς, β') Ἅγιος Δαμιανός, γ') Ἅγιος Παντελεήμων καὶ δ') Ἅγιος Ἐρμόλαος. Καὶ οἱ τέσσερις εἰκονίζονται μετωπικοί, ὑπάρχει δὲ ἐπιγραφή, ἡ ὁποία ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Οἱ Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι».

Τὰ δύο πρῶτα στηθάρια εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένα. Καλλίτερα διατηροῦνται τὰ δύο τελευταῖα, ἧτοι:

γ') Ἅγιος Παντελεήμων.

Εἰκονίζεται νέος καὶ ἀγένειος⁴⁴. Τὸ πρόσωπό του εἶναι ὠοειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, ἀμυδαλωτοί, ἡ μύτη μακρὰ, τὰ χεῖλη μικρά, τὸ πηγούνι

μένα οἰκοδομήματα, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ συγκρότημα τῆς Μονῆς. Καὶ στὰ τρία κλίτη τοῦ Καθολικοῦ διατηροῦνται ἀξιόλογες τοιχογραφίες.

38. Μ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, ΚΧ, τ. 6 (1952), σ. 72-73.

39. Ν. Δρανδάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτοῦ, σ. 73, σχ. 5.

40. Ὁ αὐτός, Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ, τ. 25 (1955), σ. 52, εἰκ. 11. Ὁ αὐτός, Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 43.

41. Ὁ αὐτός, Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 39-41, εἰκ. 2.

42. Πρόκειται γιὰ μονόχωρο ναό, ποὺ καλύπτεται μὲ κτιστὴ καμάρα καὶ κεραμίδια καὶ βρίσκεται νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ Ψίνθος. Οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες τῶν τοίχων φέρουν ἀξιόλογες τοιχογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰ. (ἀνέκδοτες).

43. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 160-161.

44. Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι Μάνης, πίν. 43, β.

στρογγυλό. Φέρει πλούσια, οὐλη, βραχεῖα κόμη. Φορεῖ χιτώνα μὲ περίκλειση⁴⁵ καὶ χλαμύδα⁴⁶. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι φέρει λαβίδα, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ μικρὸ κιβωτίδιο μὲ κάλυμμα, στὸ ὁποῖο περιέχονται τρία φιαλίδια, προφανῶς μὲ φάρμακα, χαρακτηριστικὰ τοῦ ἐπαγγέλματός του. Ἦτο, ὡς γνωστὸν, ἰατρός. Ἡ ἔψη τοῦ προσώπου του χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐγένεια, πνευματικότητα καὶ χάρη.

δ') Ἀ γ ι ο ς Ἐ ρ μ ὄ λ α ο ς.

Ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Ἐρμόλαος⁴⁷. Φορεῖ χιτώνα καὶ πορφυροῦ χρώματος χλαμύδα. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἐπίμηκες, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μακρά, τὰ αὐτιά μεγάλα καὶ σχηματοποιημένα, ὥστε νὰ μοιάζουν μὲ κόσμημα. Φέρει πλούσια κόμη, καὶ μακρὸ, λευκὸ γένειο. Φαίνεται προχωρημένης ἡλικίας ἄτομο, μὲ ρυτίδες στὸ πρόσωπο καὶ ἔχει ἀσκητικὴ φυσιογνωμία⁴⁸.

Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ λαβίδα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ φέρει κιβωτίδιο μὲ ἀνάγλυπτο διάκοσμο καὶ κάλυμμα. Μέσα στὸ κιβωτίδιο περιέχονται τρία φιαλίδια, πιθανῶς μὲ φάρμακα.

3. Ἅ γ ι ο ι Ἱ ε ρ ἄ ρ χ η ς.

Κάτω ἀπὸ τὰ στηθάρια τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων εἰκονίζονται τέσσερις Ἅγιοι Ἱεράρχες, οἱ δύο πρῶτοι ὀλόσωμοι καὶ οἱ δύο ἄλλοι σὲ προτομή, ἥτοι (ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολάς):

α') Ἀ γ ι ο ς Ἱ ε ρ ἄ ρ χ η ς, ἀ δ ι ἄ γ ν ω σ τ ο ς. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κρατεῖ κλειστὸ κώδικα Εὐαγγελίου μὲ τὸ ἀριστερὸ.

β') Ἀ γ ι ο ς Τί τ ο ς. Πρόκειται γιὰ τὸν μαθητὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ πρῶτον ἐπίσκοπο τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης⁴⁹. Ὁ Ἅγιος Τίτος τιμᾶται ὅλως ἰδιαίτερος στὴν Κρήτη καὶ ἡ εἰκόνα του ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλους τοιχογραφημένους ναοὺς τῆς νήσου⁵⁰.

γ') Ἀ γ ι ο ς Ἱ ε ρ ἄ ρ χ η ς, ἀ δ ι ἄ γ ν ω σ τ ο ς. Εἰκονίζεται κάτω ἀπὸ τὴν κόγχη τῆς Προθέσεως.

45. Ἀ. Ἀποστολάκι, Τὰ κοπτικά ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου κοσμητικῶν τεχνῶν, Ἀθήναι 1932, σ. 48-50.

46. Αὐτόθι, σ. 56 κ.έ.

47. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἐρμόλαου εορτάζεται στὶς 26 Ἰουλίου. Πρβλ. Γ. Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνας, τ. Α', πίν. 180, τ. Β', σ. 167.

48. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 162: «Ὁ Ἅγιος Ἐρμόλαος ἱερεὺς γέρον, δξυγένης».

49. Πρὸς Τίτ. Ι, 4-5.

50. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 50-51.

δ') Ἁ γ ι ο ς Ἱ ε ρ ά ρ χ η ς , ἀ δ ι ά γ ν ω σ τ ο ς .

Δ') Ν ό τ ι ο ς τ ο ἴ χ ο ς .

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ἱ. Βήματος χωρίζεται, ὅπως καὶ ἡ βορραία, σὲ τρεῖς ζώνες. Στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος κατωτέρω, στὴ μεσαία ζώνη παρίστανται τέσσερις Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι σὲ στηθάρια καὶ στὴ κάτω ζώνη εἰκονίζονται τέσσερις ὀλόσωμοι Ἁγιοὶ Ἱεράρχες.

1. Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι.

Στὴ μεσαία ζώνη καὶ ἀπὸ Ἀνατολᾶς πρὸς Δυσμᾶς εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι:

α') Ἁ γ ι ο ς Κ ῦ ρ ο ς .

Εἰκονίζεται μετωπικῶς καὶ σὲ προτομῇ⁵¹. Φορεῖ φαιοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ καστανόχρωμο ἱμάτιο. Τὸ πρόσωπό του εἶναι ἐλλειψοειδές, ἀσυνήθιστα ἐπίμηκες καὶ δείχνει ἄτομο μεγάλης ἡλικίας. Εἶναι φαλακρός⁵², φέρει μύστακα καὶ πλούσιο γένειο, μὲ ὀξεῖα ἀπόληξη. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἁγιος Κύρος».

β') Ἁ γ ι ο ς Ἰ ω ά ν ν η ς ὁ Θ α υ μ α τ ο υ ρ γ ὄ ς .

Φορεῖ χιτῶνα καὶ διάλιθο, πορφυρὸ μανδύα, μὲ περικλειση. Τὸ πρόσωπο εἶναι στρογγύλο, ἡ κόμη βραχεῖα καὶ τὸ γένειο ἀραιό, πλατὺ καὶ μὲ σκληρὸ πλάσιμο⁵³. Δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θαυματουργός».

γ') Ἁ γ ι ο ς Σ α μ ψ ὶ ν .

Πρόκειται γιὰ τὸν Ἁγιο Σαμψὼν τὸν ἱερέα καὶ Ἀνάργυρο. Φορεῖ φαιοῦ χρώματος ἐνδύματα. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδές, ἡ κόμη βραχεῖα,

51. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στὶς 31 Ἰανουαρίου.

52. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 162: «Ὁ Ἁγιος Κύρος γέρον φαλακρός, μακροδιχαλογένης». Ε. Στίκας, Ὅσιος Λουκάς, σ. 132, πίν. 17. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, Ἐγκώμιον εἰς τοὺς Ἁγίους Κύρον καὶ Ἰωάννην, PG 87, I, στ. 3379-3422. Ὁ αὐτός, Διήγησις θαυμάτων τῶν Ἁγίων Κύρου καὶ Ἰωάννου τῶν σοφῶν Ἀναργύρων, PG 87, I, στ. 3424-3676.

53. Ἡ μνήμη του τελεῖται στὶς 31 Ἰανουαρίου. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 270: «Ἰωάννης, γέρον δξυγένης, ἔχων τὰς τρίχας πλείονας». Πρβλ. Ε. Στίκας, Ὅσιος Λουκάς, σ. 132, πίν. 19. Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων, Βίος καὶ πολιτεία καὶ μαρτύριον καὶ μερικὴ τῶν θαυμάτων διήγησις τῶν Ἁγίων ἐνδόξων Ἀναργύρων Κύρου καὶ Ἰωάννου, PG 87, I, στ. 3577-3696.

ἄραιά καὶ ἀτμηέλητος⁵⁴. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμιεξίτηλος. Δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἅγιος Σακ<μ>ψόν».

δ') Ἅγιος Διομήδης.

Φορεῖ καστανόχρωμο χιτῶνα μὲ διάλιθο περίκλειση. Φέρει πλούσια, μακρὰ, καστανή, βοστρυχωτὴ κόμη. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδές, νεανικό⁵⁵, χωρὶς μύστακα καὶ γένειο. Τὰ μῆλα τῶν παρεῖδων εἶναι ἐξωγκωμένα. Δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἅγιος Δημο[ή]δ[ης]».

2. Ἅγιοι Ἱεράρχες.

Κάτω ἀπὸ τὰ στηθάρια τῶν Ἄναργύρων εἰκονίζονται τέσσερες ὁλόσωμοι Ἅγιοι ἱερωμένοι, ἧτοι (ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμάς):

α') Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος.

Εἰκονίζεται στραμμένος πρὸς Ἀνατολὰς. Φορεῖ στιχάριο, φελόνιο καὶ ὠμοφόριο. Φέρει καστανὴ κόμη καὶ πλούσιο γένειο.

β') Ἅγιος Ἐλευθέριος.

Πρόκειται γιὰ τὸν Ἱερέα Ἐλευθέριο καὶ μάρτυρα⁵⁶. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμιεξίτηλος.

γ') Ἅγιος Νικόλαος.

Φέρει στιχάριο, φελόνιο καὶ ὠμοφόριο. Ὁ Ἅγιος Νικόλαος⁵⁷ εἶναι, ὡς γνωστόν, ἰδιαίτερα ἀγαπητὸς στὰ νησιά, ὅπου ἡ τιμὴ του σχετίζεται μὲ τὴν θάλασσα καὶ τοὺς ναυτικούς⁵⁸.

δ') Ἅγιος Ἱεράρχης, ἀδιάγνωστος.

Εἰκονίζεται στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νοτίου ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ Ἱ. Βήματος. Φέρει στιχάριο, φελόνιο καὶ ὠμοφόριο.

54. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 172: «Ὁ Ἅγιος Σαμψὼν ἱερεὺς γέρων, στρογγυλογένης».

55. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 162: «Διομήδης, νέος ὀξυγένης».

56. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου ἐορτάζεται στὶς 15 Δεκεμβρίου. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 156: «Ὁ Ἐλευθέριος νέος ἀρχιγένης».

57. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐορτάζεται στὶς 6 Δεκεμβρίου. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 154: «Ὁ Ἅγιος Νικόλαος ὁ ἐν Μύροις, γέρων φαλακρός, στρογγυλογένης».

58. Ν. Ζίτσας, Εἰκόνες τοῦ βίου καὶ τῆς κοιμήσεως τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' 1969 (Ἀθήναι 1969), σ. 275-298. G. Anrich, Hagios Nikolaos. Der Heilige Nikolaus in der griechischen Kirche, τόμοι 2 (Leipzig 1913-1917).

II. ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ.

Ἡ ἑσωτερικὴ ἐπιφάνεια τῆς ἡμικυλινδρικήσ ὀροφῆσ τοῦ ναοῦ χωρίζεται μὲ τρία ἐνισχυτικὰ τόξα (σφενδόνια) σὲ τέσσερα διάχωρα. Στὸ πρῶτο (ἀπὸ Ἀνατολὰσ πρὸσ Δυσμὰσ) καὶ πάνω ἀκριβῶσ ἀπὸ τὸ Ἰ. Βῆμα, εἰκονίζεται, ὡσ συνήθωσ, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ. Στὸ δεῦτερο καὶ τρίτο διάχωρο, τὰ ὁποῖα χωρίζονται σὲ μικρότερεσ ἐπιφάνειεσ, εἰκονίζονται σκηνῆσ ἀπὸ τῆ ζωῆ τοῦ Χριστοῦ, ἦτοι τὸ λεγόμενο «Δωδεκάροτο», ἀνεπτυγμένο καὶ στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Κάθοδοσ τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη καὶ σκηνῆσ ἀπὸ τὸ Μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἡ σύλληψη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματοσ φαίνεται ἐνιαία, παρὰ τῆσ διαφορῆσ στὸ ὕφοσ καὶ τὴν τεχντροπία, πὸν παρατηροῦνται μεταξὺ τῶν τοιχογραφιῶν καὶ ὑποδηλοῖ βαθεῖα θεολογικὴ σκέψη. Εἶναι ἀξιοσημεῖωτο τὸ γεγονόσ, ὅτι δίδεται ἔμφαση στῆσ σκηνῆσ ἐκεῖνεσ, οἱ ὁποῖεσ ἀναφέρονται στὸ Πάθοσ τοῦ Χριστοῦ καὶ γίνεται παραλληλισμὸσ αὐτοῦ πρὸσ τὸ Μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στοῦσ τοίχοσ τοῦ κυρίωσ ναοῦ εἰκονίζονται: Ἁγιοὶ Διάκονοι, Ἱεράρχεσ, στρατιωτικοὶ Ἁγιοὶ, Μάρτυρεσ, Προφῆτεσ τῆσ Παλαιᾶσ Διαθήκησ κ.ἄ. Εἰδικώτερα τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα ἔχει ὡσ ἐξῆσ:

Α') Δωδεκάροτο.

Πρόκειται γιὰ σκηνῆσ ἀπὸ τὸ λεγόμενο Δωδεκάροτο, τὸ ὁποῖο ὅμωσ εἶναι ἀνεπτυγμένο, ὅπωσ παρατηρεῖται σὲ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ.⁵⁹ Οἱ σκηνῆσ ἀρχίζουν μὲ τὸν Εὐαγγελισμὸ τῆσ Θεοτόκου, ἀκολουθεῖ ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο, καὶ ἡ Βρεφοκτονία. Ὁ κύκλοσ τῶν Παθῶν ἔχει πλουτισθεῖ μὲ τῆσ παραστάσεισ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ τῆσ Προδοσίας καὶ ὁ κύκλοσ τῆσ Ἀναστάσειωσ μὲ τὴ σκηνὴ τοῦ Λίθου⁶⁰.

1. Εὐαγγελισμὸσ.

Στὸ μέτωπο τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Ἰ. Βήματοσ καὶ στῆσ δύο πλευρῆσ τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆσ ἀψίδασ, εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸσ τῆσ Θεοτόκου⁶¹. Στὸ βόρειο τμήμα παρίσταται ὁ Ἀρχάγγελοσ Γαβριήλ, ὀλόσωμοσ, μὲ ἀνοιγμένεσ τῆσ φτεροῦγεσ, βαδίζων ἤρεμα⁶² καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸσ τὰ δεξιά.

59. Ν. Δραναδάκησ, Ἁγιὸσ Νικόλαοσ Μονεμβασιᾶσ, σ. 42.

60. S. Dufrenne, L' enrichment du programme iconographique dans les églises byzantines du XIIIe siècle, L' Art byzantin du XIIIe siècle, Symposium de Sopotani, 1965, Beograd 1967, σ. 42.

61. Λουκ. 1, 26-38. Ἰ. Βολανάκησ, Ἁγιὸσ Γεώργιοσ Ἀποδοῦλοσ, σ. 29.

62. Στὰ παλαιότερα μνημεῖα ὁ Ἀρχάγγελοσ Γαβριήλ εἰκονίζεται στὴν παράσταση

Φέρει κυανοῦ χρώματος χιτώνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο, μὲ πλούσιες πτυχώσεις⁶³. Προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ φορεῖ ἐρυθρὰ ὑποδήματα. Εὐλόγει μὲ τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σιῆπτρο, τὸ ὁποῖο ἀπολήγει σὲ κρινάνθεμο. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχαγγέλου εἶναι σχεδὸν τετράγωνο, εἰκονίζεται κατὰ τὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένο δεξιὰ, ἀτενίζοντας τὴν Παναγία. Φέρει μακρὰ, καστανὴ κόμη, ποῦ πέφτει στοὺς ὤμους. Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἶναι κυανοῦν. Δίπλα ἀπὸ τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀρχαγγέλου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Γαβριήλ».

Στὸ νότιο τμήμα εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος νὰ κάθεται σὲ πολυτελῆ θρόνο, στὸν ὁποῖον ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο ἐρυθρὰ προσκεφάλαια, ποῦ κοσμοῦνται μὲ ἐλικοειδεῖς βλαστούς. Στὸ κάθισμα εἶναι στρωμένο ὑφαντὸ λεukoῦ χρώματος, ποῦ κοσμεῖται μὲ ἐρυθρὰ καὶ σκουρὰ ὀριζόντιες γραμμές⁶⁴. Κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς Παναγίας βρίσκεται ὑποπόδιο. Τὸ κάτω μισὸ τοῦ σώματος τῆς Θεοτόκου εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ ἄνω μισὸ στρέφεται πρὸς τ' ἀριστερὰ καὶ ἀτενίζει τὸν Ἀρχάγγελο, ὁ ὁποῖος κομίζει τὸ θεῖο μήνυμα⁶⁵.

Ἡ Θεοτόκος φορεῖ βαθυγάλαζο, ποδῆρη χιτώνα, πορφυρὸ μαφόριο καὶ ἐρυθρὰ ὑποδήματα. Κρατεῖ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὴν «ἡλακάτη» καὶ μὲ τὸ δεξιὸ τὸ ἀδράχτι καὶ νήθει τὸ ἐρυθρὸ νῆμα⁶⁶ γιὰ τὴν πορφύρα, κατὰ τὴν παλαιότερα παράδοση. Δεξιὰ εἰκονίζεται ἀρχιτεκτόνημα μὲ τοξωτὴ θύρα. Ὁ χώρος ποῦ κάθεται ἡ Παναγία δηλοῦται ὡς ἐσωτερικὸ οἰκίας.

2. Γέννηση.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Βρεφοκτονία διατηροῦνται ἐλάχιστα λείψανα παραστάσεως, ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκάζεται ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ⁶⁷. Ἡ παράσταση ἔχει καταστραφεῖ, ἐπειδὴ ἔχουν καταπέσει τὰ ἐπιχρίσματα στὸ σημεῖο αὐτό⁶⁸, ἐξ αἰτίας τῆς ὑγρασίας.

τοῦ Εὐαγγελισμοῦ συνεσταλμένος καὶ σὲ ἡρεμὴ στάση. Ἀπὸ τοῦ 14ου αἰ. παρίσταται μὲ ὀρμητικὴ κίνηση. Πρβλ. Εὐαγγελισμὸν Μονῆς Δαφνίου, Ο. Demus — E. Diez, ἔ. ἀ., πίν. 81-82. Κ. Καλοκύρης, Τοιχογραφίαι Κρήτης, σ. 60.

63. Κ. Καλοκύρης, Τοιχογραφίαι Κρήτης, σ. 59, πίν. 1, β.

64. Πρόκειται γιὰ μάλλινο ὑφαντὸ, παρόμοιο μὲ ἐκεῖνα ποῦ ὑφαίνονται καὶ σήμερα στοὺς χειροκίνητους ἀργαλειοὺς τῶν χωριῶν τῆς Κρήτης.

65. G. Millet, Iconographie, σ. 70, πίν. 13. Ψαλτ. Λονδίνου, τοῦ ἔτους 1066.

66. C. Tischendorf, Evangelia Apocrypha, Lipsiae 1853, Πρωτευαγγέλιον Ἰακώβου, κεφ. XI, σ. 21-22. Πρβλ. Μ. Διονυσίου, κώδ. 587 μ., φ. 150α (τοῦ ἔτους 1059), Θεσσαυροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Α', εἰκ. 264.

67. Λουκ. 2, 1-20. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 86.

68. Ἰ. Βολανάκης, Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 29-30.

3. Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο.

Στὴ νότια πλευρὰ τῆς καμάρας, πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου καὶ δίπλα ἀπὸ τὴν Βρεφοκτονία εἰκονίζεται ἡ Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο⁶⁹. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμικατεστραμμένη. Διακρίνεται ὁ ὄνος, στὸν ὁποῖον ἐπέβαινε ἡ Θεοτόκος, φέρουσα τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ ὡς Βρέφος⁷⁰. Ἡ σκηνὴ συνεχίζεται στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ νοτίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ σφενδονίου, ὅπου ὑπάρχει καὶ ἡ ἐπιγραφή:

«Ἴ φυ-
γὴ τῆς
Ἑπερα-
γίας Θεο(τόκου)
ἐν τῇ Ἑγί-
πτο».

Ἦτοι: «Ἡ φυγὴ τῆς Ἑπεραγίας Θεο(τόκου) ἐν τῇ Αἰγύπτω»⁷¹.

4. Βρεφοκτονία.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου εἰκονίζεται ἡ Βρεφοκτονία⁷².

Ἄριστερὰ τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἡρώδης καθήμενος σὲ πολυτελῆ θρόνο, μὲ ἐρεισίνωτο, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ ρομβοειδῆ σχήματα καὶ καρδισόχημα φύλλα, περικλείοντα ἀνθέμια. Στὸ κάθισμα ἔχουν τοποθετηθεῖ δύο ἐρυθρὰ προσκεφάλαια, μὲ πλούσιο διάκοσμο. Πάνω σ' αὐτὰ ἔχει στρωθεῖ λευκὸ ὑφαντό, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ ἐρυθρὲς καὶ μαῦρες ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ φέρει θυσανωτὴ παρυφὴ (κρόσσια)⁷³.

Ὁ βασιλιάς Ἡρώδης⁷⁴ φορεῖ βραχύ, χειριδωτὸ χιτῶνα, πορφυρὴ, διάλιθο χλαμύδα καὶ πατεῖ πάνω σὲ ἐρυθρὸ, διάλιθο ὑποπόδιο. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια σὲ στάση ὀμίλιας.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἡρώδη παρίστανται τελείως συμβατικά ἀρχιτεκτονήματα, τὰ ὁποῖα φαίνονται πολυῶροφα καὶ ἔχουν πολλὰ ἀνοίγματα στὶς ὀψεις.

69. Ματθ. 1, 13-15. Πρβλ. Ν. Δραυδάκη, "Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτου, σ. 107-109.

70. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκ., τ. III, πίν. 147, 1.

71. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 87.

72. Ματθ. 2, 16-18: «Τότε Ἡρώδης... ἀνείλε πάντας τοὺς παῖδας τοὺς ἐν Βηθλεὲμ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς ὀρίοις αὐτῆς ἀπὸ διητοῦς καὶ κατωτέρω...».

73. Ὁμοιάζει μὲ παλαιότερα καὶ σύγχρονα κρητικὰ ὑφαντά. Πρόκειται γιὰ παραδοσιακὴ, λαϊκὴ τέχνη, ποὺ ἀσκειῖται ἐπὶ αἰῶνες στὴν Κρήτη.

74. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 87-88.

Ἐνα ἀπὸ αὐτά, δεξιὰ, περατοῦται ἄνω κατὰ τελείως ἀντιρραλιστικὸ τρόπο καὶ ἀντὶ τὸ δημιουργεῖται ἀέτωμα, σχηματίζεται ρόμβος.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Ἡρώδη στέκεται ἀξιωματοῦχος τοῦ. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, στραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερά. Φορεῖ βραχὺ, χειριδωτό, κυανοῦ χρώματος χιτῶνα, μετάλλينو, δικτυωτὸ θώρακα καὶ ἐρυθρὴ χλαμύδα. Ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια σὲ στάση ὀμιλίας. Φαίνεται νὰ συνδιαλέγεται μὲ τὸν Ἡρώδη καὶ νὰ τοῦ ἀναφέρει τὴν ἐκτέλεση τῆς διαταγῆς, σχετικὰ μὲ τὴν «ἀναίρεση» τῶν νηπίων.

Πίσω ἀπὸ τὸν ἀξιωματοῦχο αὐτὸν εἰκονίζεται δεύτερος ἀξιωματοῦχος, μὲ πλήρη στρατιωτικὴ ἐξάρτηση καὶ κράνος στὸ κεφάλι. Στὸ ἔδαφος καὶ μεταξὺ Ἡρώδου καὶ πρώτου ἀξιωματοῦχου, βρίσκονται δώδεκα παιδικὰ κεφάλια, ἀπὸ τὰ ἀποκεφαλισθέντα βρέφη. Τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς παραστάσεως δὲν διατηρεῖται.

5. Ὑπαπαντή (πίν. 5).

Στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Ἰ. Βήματος καὶ κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἡμιχόριο τῆς Ἀναλήψεως, εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ⁷⁵, ἡ ὁποία διακρίνεται γιὰ τὴν σαφήνεια τῆς ἐκφράσεως καὶ τὴν μνημειακὴ τῆς ἐπισημότητᾶ⁷⁶.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ἡμισφαιρικὸ κιβώριο, πού στηρίζεται σὲ τέσσερις λεπτοὺς, μαρμαρίνους κίονες, οἱ ὅποιοι στέφονται μὲ κιονόκρανα. Ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τοῦ κιβωρίου κρέματα μία κανδήλα⁷⁷. Δεξιὰ τοῦ κιβωρίου εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος καὶ πίσω τῆς ὁ Ἰωσήφ, ἐνῶ ἀριστερὰ παρίσταται ὁ Συμεὼν καὶ πίσω του ἡ Προφῆτις Ἄννα⁷⁸.

Ἡ Θεοτόκος φέρει ποδήρη, χειριδωτό, φαιοπράσινο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, μὲ πλούσιες πτυχώσεις καὶ θυσανωτὴ παρυφή. Στὸ μέτωπο καὶ τοὺς ὤμους ὑπάρχουν σταυροί. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἐλλειψοειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ

75. Λουκ. 2, 22-38. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 87. Πρβλ. παράστασις Ὑπαπαντῆς στὴ νότια πλευρὰ τοῦ Ἰ. Βήματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου στὸ Βροντήσι, κοντὰ στὸ χωριὸ Βορῖζα-Ἡρακλείου. Μ. Χατζηδάκης, Τοιχογραφίες στὴν Κρήτη, ΚΧ, τ. 6 (1952), σ. 72.

76. Πρβλ. Ὑπαπαντὴν ναοῦ Ζωοδόχου Πηγῆς Σαμαρῖνας Μεσσηνίας (τέλους 12ου αἰ.). Μ. Σωτηρίου, Πρώιμος ἀναγέννησις, σ. 260-261, πίν. 52.

77. Δ. Παλλάς, Στέφανοι ἀνηρητημένοι ὑπεράνω τῆς Ἁγίας Τραπέζης, Ἀθήναι 1958, σ. 3.

78. Ἡ ἴδια ἀκριβῶς εἰκονογραφικὴ διάταξη, ὡς πρὸς τὴν θέση τῶν προσώπων, τὴν τοξωτὴ στοὰ στὸ βάθος κλπ., ἀπαντᾷ στὴν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς στὸ παρεκκλήσιο 16 στὸ Göreme τῆς Καππαδοκίας. S. Kostof, Caves of God. The Monastic Environment of Byzantine Cappadocia, Massachusset 1972, σ. 218, πίν. 43. Πρβλ. κώδ. Par. Gr. 74, φ. 109v (11ου αἰ.), H. Omon t, Évangiles, τ. II, πίν. 97, γ. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ὑπαπαντὴ, ΕΕΒΣ, τ. 6 (1929), σ. 333. Ε. Στίλας, Ὀσιοι Λουκᾶς, πίν. 51.

ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μεγάλη καὶ τὸ στόμα μικρό. Ἔχει τὸ δεξι χέρι ὑψωμένο σὲ στάση ὀμιλίας, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ εἶδος «μάκτρου», ἦτοι λευκοῦ χρώματος ὕφασμα, ἀναδιπλούμενο στὴ μέση, τὸ ὁποῖο κοσμεῖται μὲ ἐρυθρὲς καὶ πράσινες ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ ἀπολήγει σὲ θυσανωτὴ παρυφὴ (κρόσσια)⁷⁹.

Πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Θεοτόκο στέκεται ὁ Ἰωσήφ, ὁ ὁποῖος φέρει φαιοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ καστανὸ ἱμάτιο. Καὶ μὲ τὰ δύο χέρια κρατεῖ κλωβό, μᾶλλον ἀπὸ μέταλλο, στὸν ὁποῖον βρίσκονται δύο περιστέρια⁸⁰. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ εἰκονίζονται πολυάριθμα ἀρχιτεκτονήματα, πού ἀποδίδονται τελειῶς συμβατικά, χωρὶς καμμιά προσπάθεια ἀποδόσεως πλαστικότητος ἢ προοπτικῆς.

Ἀριστερὰ τοῦ κιβωρίου παρίσταται ὁ πρεσβύτερος Συμεών, ὁ ὁποῖος φορεῖ φαιοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ καστανόχρουν ἱμάτιο. Φέρει πλούσια, λευκὴ κόμη, ἡ ὁποία πέφτει πίσω καὶ στοὺς ὤμους καὶ λευκὸ γένειο⁸¹. Τὸ κεφάλι εἶναι πολὺ μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα⁸². Τὰ χέρια καλύπτονται μὲ βαθυπόρφυρο ὕφασμα⁸³ καὶ εἰκονίζεται νὰ κρατεῖ στὶς ἀγκάλες τοῦ τὸν Ἰησοῦ Χριστό, ὡς Βρέφος⁸⁴.

Ὁ Χριστὸς παρίσταται κατὰ τὰ 3/4, ὡς Βρέφος, ἀλλὰ μὲ σοβαρὰ χαρακτηριστικά. Φέρει λευκὸ χιτῶνα, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται μὲ τραχηλιά. Τὸ πρόσωπό Του περιβάλλεται μὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, πού φέρει ἐμπιέστα ἀστέρια. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ συνεπτυγμένο εἰλητάριο.

Πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Συμεών βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Συμεών, ὁ Θεοδώχων», ἦτοι: «Συμεών, ὁ Θεοδόχος». Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸ κιβώριο βρίσκεται ὀρθογωνίου σχήματος τράπεζα⁸⁵, ἡ ὁποία στηρίζεται σὲ ἓνα πῶδι καὶ φέρει ἐρυθρὴ ποδέα, πού κοσμεῖται μὲ ἰσοσκελῆ σταυρό. Πάνω στὴν τράπεζα βρίσκεται ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

79. Μοιάζει μὲ κρητικὰ ὕφαντά, τῆς παραδοσιακῆς λαϊκῆς τέχνης.

80. Λουκ. 2, 24. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 87.

81. Πρβλ. Ἰπαπαντὴν στὴ Παναγία τοῦ Ἀράκου, στὰ Λαγουδερά τῆς Κύπρου (τοῦ ἔτους 1192). Α. — J. S t y l i a n o u, *The painted churches of Cyprus*, London 1964, σ. 77, πίν. 32.

82. Τὸ κεφάλι τοῦ Συμεών ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1/4 τοῦ ὅλου σώματος. Πρόκειται γιὰ ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ εἰδικώτερα τὴν Καππαδοκίαν. Πρβλ. Ν. — Μ. T h i e r y, *Nouvelles églises...*, ἔ.δ., σ. 80-82, πίν. 40-41.

83. Ἡ κάλυψη τῶν χειρῶν εἶναι δηλωτικὸ σεβασμοῦ. Πρβλ. Μ. Ἰ β ῆ ρ ω ν, κώδ. 5, φ. 230α (13ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Β', εἰκ. 28.

84. Ἁ. Ξ υ γ γ ο π ο ὄ λ ο υ, ἔ.δ., σ. 332 (τύπος Β).

85. Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μπροστὰ ἀπὸ τὴν τράπεζα δὲν εἰκονίζονται θυρόφυλλα, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴν Ἰπαπαντὴ τοῦ Qarabach Kilissé τῆς Καππαδοκίας (τοῦ ἔτους 1060/1061). G. d e J e r p h a n i o n, *Églises rupestres*, Λεύκ., τ. III, πίν. 198, 2. Πρβλ. Ν. Δ ρ α ν δ ᾶ κ η ν, *Τοιχογραφίαι Μάνης*, σ. 37, πίν. 32, α.

«Νῦν ἀ-
πολῆς
τὸν δοῦ-
λον Σου, Δέ(σποτα)».

Ἦτοι: «Nūn ἀπολύκεις τὸν δοῦλόν σου, Δέσποτα»⁸⁶.

Πίσω ἀπὸ τὸν Συμεὼν εἰκονίζεται ἡ Προφήτις Ἄννα⁸⁷. Φέρει φαιοῦ χρώματος ποδῆρη χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, πού κοσμεῖται μὲ σταυρούς. Ἐχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ σὲ στάση εὐλογίας καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητᾶρι μὲ τὸ κείμενο:

«Τοῦτον
τῷ βρέ-
φως οὐ-
(ρανὸν) καὶ
γῆν ἔστε-
ρέωσε».

Ἦτοι: «Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἔστερέωσε»⁸⁸.

Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Προφήτιδος Ἄννας βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Ἄννα ἡ Προφήτα»⁸⁹.

Ἀριστερὰ καὶ στὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται πολυώροφα ἀρχιτεκτονήματα, μὲ πολλὰ ἀνοίγματα στίς ὄψεις. Τὰ οἰκοδομήματα, πού παρίστανται στὰ δύο ἄκρα τῆς συνθέσεως συνδέονται μεταξύ των μὲ μία στοά, ἡ ὁποία εἶναι ἀνοικτὴ στὴν πρόσοψη καὶ φέρει ξύλινη ὀροφή καὶ κεραμίδια, πού στηρίζονται σὲ κίονες. Οἱ κίονες εἶναι λεπτοί, κυλινδρικοί, ἀρράβδωτοι, ἐρυθροῦ χρώματος, στηρίζονται σὲ βάσεις καὶ στέφονται μὲ περίτεχνα κιονόκρανα. Συνδέονται μεταξύ των μὲ τόξα. Μεταξὺ δύο κιόνων καὶ κάτω ἀπὸ κάθε τόξο εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα πρόσωπο⁹⁰.

Ἡ διάταξη αὐτὴ τῆς τοξοστοιχίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ εἰκονιζόμενα πρόσωπα, ὁμοιάζει μὲ τὴν διάταξη παλαιοχριστιανικῶν σαρκοφάγων, ὅπου οἱ ἀνάγλυπτες μορφές, πού εἰκονίζονται στίς ὄψεις, βρίσκονται μεταξύ δύο κιόνων καὶ κάτω ἀπὸ ἓνα τόξο ἢ ἐπιστύλιο, σὲ ὠρισμένες δὲ περιπτώσεις καὶ ἀέτωμα⁹¹.

86. Λουκ. 2, 29.

87. Λουκ. 2, 36-38.

88. Τὸ κείμενον ἐμφανίζει διάφορες παραλλαγές κατὰ τόπους καὶ ἐποχές. Διο ν ο υ - σ ι ο ς ἐ κ Φ ο υ ρ ν ᾶ, σ. 87. Ἰ. Β ο λ ᾶ ν ᾶ κ η ς, "Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου, σ. 31.

89. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ χρησιμοποιούμενος τύπος «Προφήτα» γιὰ τὴν σαφῆ δῆλωση τοῦ θηλυκοῦ γένους.

90. S. Kostof, Caves of God, ἔ.ἀ., σ. 218, πίν. 43.

91. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α', Ἀθήναι 1942, σ. 135-136, εἰκ. 80-82. Πρβλ. Μ. Ἰ β ῆ ρ ω ν, κώδ. 1, φ. 257 α (11ου αἰ.), Θεσσα-

Πάνω ἀπὸ τὴν σύνθεση βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: [Ἑ Γπαπαντή τοῦ Κ(υρίου)υ [ή] μῶν Ἰ(η)σοῦ Χ(ριστο)ῦ].

Ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἙΓπαπαντή τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται στὸν χῶρο τοῦ Ἱ. Βήματος καὶ ὄχι στὸν κυρίως ναόν, ὅπως συμβαίνει συνήθως σὲ ἄλλα μνημεῖα⁹². Καὶ τοῦτο, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ τὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ λειτουργικοῦ χαρακτήρος σκηνή, στὴν ὁποῖαν εἰκονίζεται κιβώριον—“Ἁγία Τράπεζα καὶ τὰ συμβαίνοντα λαμβάνουν χῶραν στὸ «Ἱερόν», ἦτοι στὸν ναόν τοῦ Σολομῶντος⁹³.

6. Βάπτιση.

Δυτικὰ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Βάπτιση Αὐτοῦ στὸν Ἱορδάνη ποταμὸ ἀπὸ τὸν Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο⁹⁴. Ἡ παράσταση εἶναι κατεστραμμένη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της. Διακρίνεται ἄνω ἀριστερὰ ὁ ὄμιλος τῶν Ἀγγέλων τμήμα ἀπὸ τὸ φωτιστέφανο τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ μία δέσμη φωτός, ἡ ὁποία ἐκπέμπεται ἀπὸ τὸ “Ἁγιο Πνεῦμα, ποὺ εἰκονίζετο «καταβαίνον ὡσεὶ περιστερά»⁹⁵.

7. Μεταμόρφωση.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βορείου μισοῦ τῆς ἡμικυλινδρικήσ στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται σκηνές ἀπὸ τὸ Πάθος τοῦ Χριστοῦ. Στὴ θέση αὐτὴ παρίσταται καὶ ἡ Μεταμόρφωση τοῦ Χριστοῦ στὸ Ὅρος Θαβώρ⁹⁶, ὡς πρώτη μεταξὺ τῶν σκηνῶν τοῦ Πάθους, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ προτύπωση τοῦ Πάθους, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου⁹⁷. Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστεῖ πολλές φθορές. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς σὲ ἔλλειψοειδῆ δόξα⁹⁸, ποὺ περιβάλλει μόνον Ἐκκεῖνον⁹⁹ καὶ ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ἐκπέμ-

ροὶ Ἁγίου Ὅρους, τ. Β', εἰκ. 4. Μ. Χελανδαρίου, Δίπτυχο (13ου αἰ.). ἙΓπαπαντή, Θεσσαυροὶ Ἁγίου Ὅρους, τ. Β', πίν. 432, 436.

92. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 265.

93. Λουκ. 2, 22 καὶ 2, 27: «Καὶ ἦλθεν (ὁ Συμεὼν) ἐν Πνεύματι εἰς τὸ ἱερόν...».

94. Ματθ. 3, 13-17. Ἱ. Βολανάκης, “Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 32-34, πίν. 21.

95. Ματθ. 3, 16.

96. Μάρκ. 9, 2-10. Ἱ. Βολανάκης, “Ἁγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 34.

97. Πρβλ. Κοντάκιον τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (6 Αὐγούστου). Θ. Εὐδης. Κοντάκια τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, Χαριστήριον εἰς Ἁ. Ὁρλάδον, τ. Γ' (1966), σ. 97.

98. Πρβλ. N e r e z i, “Ἁγιος Παντελεήμων (τοῦ ἔτους 1174). L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, τ. II (Bruxelles 1975), πίν. 65. Μ. Ἀγίου Παύλου, Στρυμὸς μὲ μικρογραφίες (13ου αἰ.), Θεσσαυροὶ Ἁγίου Ὅρους, τ. Γ', εἰκ. 317.

99. Πρβλ. P a r. G r. 54 (13ου αἰ.). G. M i l l e t, Iconographie, σ. 229, πίν. 195.

πονται ὀκτώ¹⁰⁰ λογχοειδεῖς δέσμες φωτός. Ὁ Χριστὸς στέκεται ἐπάνω σὲ βραχώδη κορυφή καὶ φορεῖ λευκὸ ποδήρη χιτῶνα καὶ χρυσίζον ἱμάτιο.

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Μωυσῆς¹⁰¹ ὁ ὁποῖος κρατᾷ τὶς πλάκες τοῦ Νόμου¹⁰². Στέκεται στὴν κορυφή λόφου καὶ φορεῖ κυανοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ καστανόχρωμον ἱμάτιο. Εἶναι στραμμένος δεξιὰ, ἀτενίζοντας τὸν Χριστό. Τὸ πρόσωπο τοῦ Μωυσῆ εἰκονίζεται κατὰ τὰ 3/4, εἶναι σοβαρὸ καὶ φέρει πλούσια, λευκὴ κόμη καὶ γένειο. Τὸ ὄνομά του δηλοῦται μὲ τὴν ἐπιγραφή: «Ὁ Προφήτης Μω[υσῆς]».

Εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ συνήθως παρίσταται ἀριστερά του. Ἐπίσης ὁ Μωυσῆς εἰκονίζεται συνήθως νέος καὶ ἀγένειος, ἐνῶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βαθειακοῦ ἔχει γεροντικὴ φυσιογνωμία.

Ἄριστερά τοῦ Σωτῆρος εἰκονίζετο προφανῶς ὁ Προφήτης Ἡλίας¹⁰³, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλάχιστα μόνο λείψανα διακρίνονται. Στὸ κάτω τμήμα τῆς συνθέσεως εἰκονίζονται πεσμένοι στὸ ἔδαφος οἱ τρεῖς Ἀπόστολοι. Ὁ Πέτρος¹⁰⁴ ἀριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ὁ ὁποῖος στρέφει τὸ πρόσωπο ἐκθαμβὸς πρὸς τὸν Χριστό, βλέποντας τὰ γινόμενα. Στὸ μέσον εἰκονίζεται μᾶλλον ὁ Ἰάκωβος, πρηγῆς καὶ δεξιὰ εἰκονίζετο ὁ Ἰωάννης¹⁰⁵, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλάχιστα μόνο λείψανα διατηροῦνται. Οἱ Ἀπόστολοι φέρουν ποδήρεις χιτῶνες καὶ ἱμάτια, μὲ πλούσιες πτυχώσεις.

Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ Μεταμόρφω[σις]». Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως εἶναι γαλάζιο. Ἡ ὄλη παράσταση διαπνέεται ἀπὸ πνεῦμα λιτότητας, συντηρητισμοῦ καὶ πλήρους ἐκφραστικότητας.

8. Ἔγερση τοῦ Λαζάρου.

Τὸ δεξιὸ μισὸ τῆς συνθέσεως ἔχει καταστραφεῖ. Στὸ διατηρούμενο ἀριστερὸ μισὸ εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὀλόσωμος. Φορεῖ καστανόχρωμο, ποδήρη χιτῶνα καὶ κυανοῦν, πτυχωτὸ ἱμάτιο. Προβάλλει τὸ ἀριστερὸ πόδι,

N. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, "Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 45. Μ. Χ ε λ α ν δ α ρ ί ο υ, Δίπτυχο, Α' ὄψη (13ου αλ.), Θησαυροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Β', εἰκ. 432.

100. Εἶναι γνωστὸς ὁ συμβολισμὸς τοῦ ἀριθμοῦ ὀκτώ. Ἰ. Β ο λ α ν ά κ η ς, Τὰ παλαιохριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1976, σ. 48.

101. Πρβλ. Par. Gr. 510, φ. 75 (9ου αλ.), Η. Ο m o n t, Miniatures, πίν. XXVIII. Ἐπίσης Μεταμόρφωση Toqale Kilisse, G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκιωμ, τ. I, πίν. 67, 1. Καί: τ. II, πίν. 128, 2.

102. Παρίσταται ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ Νόμου.

103. Εἰκονίζεται ὡς ἐκπρόσωπος τῶν Προφητῶν τῆς Π.Δ.

104. Μ. Γ. Σ ω τ η ρ ί ο υ, Αἱ ἀρχικαὶ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῆς Στέγης Κύπρου (11ου αλ.), Χαριστήριον εἰς Ἁ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ν, τ. Γ' (1966), σ. 133 κ.έ., πίν. XLIX.

105. Μάρκ. 9, 2,

ἐνῶ ἔχει σηκώσει τὸ δεξί. Τὸ κεφάλι παρίσταται κατὰ τὰ 3/4 καὶ περιβάλλεται μὲ ἔνσταυρο φωτοστέφανο, ὁ σταυρὸς τοῦ ὁποίου κοσμεῖται μὲ πολυτιμοὺς λίθους.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐπίμηκες, τὰ μάτια μεγάλα, ἡ μύτη μεγάλη καὶ κυρτή, φέρει πλοῦσια, καστανὴ κόμη καὶ γένειο. Τὰ μῆλα τῶν παρειῶν φωτίζονται μὲ λεπτές, λευκές, παράλληλες γραμμές. Εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιά, ὅπου θὰ εἰκονίζετο ὁ Λάζαρος¹⁰⁶, στὸν τάφο του. Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶναι σοβαρό, ἐκφράζει δύναμη, ἀποφασιστικότητα καὶ ἀνθρώπινη ὀδύνη.

Μπροστὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ φαίνονται τὰ λείψανα ἀπὸ τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀδελφές τοῦ Λαζάρου, ἡ ὁποία ἔχει πέσει στὰ πόδια Του. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ ἀκολουθοῦν δύο Ἀπόστολοι¹⁰⁷. Εἰκονίζονται κατ' ἰσοκεφαλία καὶ παρίστανται ὡς μάρτυρες τοῦ θαύματος¹⁰⁸, βλέποντες μὲ ἔκσταση καὶ θαυμασμό τὰ τελούμενα.

Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ Ἀπόστολος Πέτρος. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, φορεῖ καστανόχρωμο, ποδῆρη χιτώνα καὶ ὑποκύανον ἱμάτιο. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ πόδι σὲ προβολὴ καὶ πατεῖ στερεὰ στὸ ἔδαφος. Μὲ τὸ δεξὶ χέρι εὐλογεῖ. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κατὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένο δεξιά. Φέρει οὐλὴ κόμη καὶ βραχύ, λευκὸ γένειο. Πρόκειται γιὰ τὸν γνωστὸ εἰκονογραφικὸ τύπο, ὅπως ἔχει ἤδη διαμορφωθεῖ καὶ ἐπικρατήσει.

Πίσω ἀπὸ τὸν Πέτρο διακρίνεται τὸ κεφάλι καὶ μέρος ἀπὸ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ κορμοῦ δευτέρου Ἀπόστολου, πιθανῶς τοῦ Ἰωάννου. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὠοειδές, ἡ κόμη καστανὴ καὶ δὲν φέρει γένειο. Τὸ κεφάλι παρίσταται κατὰ 3/4, στρέφεται δεξιά καὶ στηρίζεται σὲ στέρεο λαιμὸ.

9. Βαϊφόρος.

Ἀνατολικά τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου εἰκονίζετο ἡ Βαϊφόρος¹⁰⁹. Ἡ παράσταση εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένη. Διακρίνονται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τὸ κάτω τμήμα τῆς συνθέσεως, μεταξὺ τῶν ὁποίων τὸ ἄκρο ἀπὸ τὸ ἓνα πόδι τοῦ ὄνου, ποὺ ἐκινεῖτο, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιά¹¹⁰. Ἐπίσης διακρίνεται ἐρυθρὸ ἱμάτιο, στρωμμένο στὸ ἔδαφος¹¹¹.

106. Ἰω. 11, 1-44.

107. G. Millet, Iconographie, σ. 238, πίν. 213-214 (13ου αἰ.) καὶ σ. 253, πίν. 253. A. — J. Styliano u, The painted churches of Cyprus, London 1964, σ. 35, πίν. 9.

108. F. W. Deichmann, Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna, τ. 3 (Wiesbaden 1958), πίν. 167.

109. Ἰω. 12, 12-18. Ματθ. 21, 1-11. Μάρκ. 11, 1-10. Λουκ. 19, 29-38.

110. L. Haderman n - Misg uich, Kurbinovo, τ. II, πίν. 61.

111. Ματθ. 21, 8.

10. Μυστικός Δείπνος.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ¹¹², κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Βρεφοκτονία καὶ τὴν Φυγὴ στὴν Αἴγυπτο καὶ σὲ περίοπτη θέση, βρίσκεται ἡ παράσταση τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου¹¹³.

Ἀριστερὰ καὶ στὴ μία στενὴ πλευρὰ ὀρθογωνίου τράπεζας¹¹⁴ κάθεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός¹¹⁵, ἐνῶ οἱ δώδεκα Ἀπόστολοι κάθονται κατὰ μῆκος τῆς πίσω μακρᾶς πλευρᾶς. Ἡ τράπεζα στηρίζεται σὲ τέσσερα ξύλινα πόδια, τὰ ὁποῖα φέρουν ἀνάγλυπτο διάκοσμο. Εἶναι στρωμμένη μὲ φαιοῦ χρώματος κάλυμμα, ποὺ κοσμεῖται μὲ πράσινες καὶ ἐρυθρὲς ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ καταλήγει σὲ θυσανωτὴ παρυφή.

Πάνω στὴν τράπεζα τοῦ Μ. Δείπνου εἶναι τοποθετημένα διάφορα σκεύη καὶ ἐδέσματα¹¹⁶. Εἰδικώτερα, στὸ κέντρο βρίσκεται λοπάδα μὲ βάση, ἡ ὁποία περιέχει μεγάλον ἰχθύ¹¹⁷. Μπροστὰ ἀπὸ κάθε Ἀπόστολο εἶναι τοποθετημένος μικρὸς, κυκλικὸς ἄρτος μὲ σταυρό, ἐνῶ μπροστὰ ἀπὸ τὸν Χριστὸ

112. Στὴν ἴδια θέση βρίσκεται ὁ Μ. Δείπνος καὶ στὴν "Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ Αἰγίνης (τοῦ ἔτους 1282), Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Ἡ "Ὁμορφὴ Ἐκκλησιᾶ Αἰγίνης, ΕΕΒΣ, τ. 2 (1925), σ. 247, εἰκ. 8, σ. 256-257.

113. Ματθ. 26, 17-29. Ἰω. 13, 1-30. Διογύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 104, Ἡ παλαιότερη παράσταση τοῦ Μ. Δείπνου ἀπαντᾷ στὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου στὴ Ραβέννα (μέσα 6ου αἰ.), F. W. D e i c h m a n n, ἔ.ἀ., τ. 3 (1958), πίν. 180-183.

114. Στις παλαιότερες ἀπεικονίσεις τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου ἡ τράπεζα εἶναι συνήθως σιγμοειδῆς. Ὁρθογώνια εἶναι ἡ τράπεζα στὴν παράσταση τοῦ Μ. Δείπνου στὸν ναὸ Qaranleq Kilisse τῆς Καππαδοκίας. Πρβλ. F. W e i g a n d, Höhlenmalereien, σ. 387, πίν. XI, εἰκ. 2. Γ. Σ ε φ ἔ ρ η ς, Τρεῖς μέρες στὰ Μοναστήρια τῆς Καππαδοκίας, Ἀθήνα 1953, σ. 38, πίν. 42-43.

115. Πρόκειται γιὰ τὴν τιμητικὴ θέση. Στις παλαιότερες ἀπεικονίσεις εἰκονίζονται, τόσον ὁ Χριστός, ὅσο καὶ οἱ Ἀπόστολοι, ξαπλωμένοι σὲ κλίνες, σύμφωνα μὲ τὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων συμποσίων. Ἀργότερα εἰκονίζεται μόνον ὁ Χριστὸς ξαπλωμένος καὶ οἱ Ἀπόστολοι καθήμενοι καὶ τελικὰ ὅλοι καθήμενοι.

116. Στὸν Μ. Δείπνο τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου στὴ Ραβέννα, πάνω στὴν τράπεζα εἶναι τοποθετημένοι πέντε ἄρτοι καὶ δύο ἰχθεῖς, ποὺ σχετίζονται προφανῶς μὲ τὸ θαῦμα τῆς διατροφῆς τῶν πέντε χιλιάδων ἀνδρῶν (Ματθ. 14, 15-21) καὶ τὸ μυστήριον τῆς Θ. Εὐχαριστίας. Ἡ σοβαρότητα τῆς ἀτμόσφαιρας ποὺ ἐπικρατεῖ ἀποκλείει, στοὺς χρόνους αὐτοῦς, τὴν ἀπεικόνιση στὴν τράπεζα ἄλλων ἐδεσμάτων ἢ σκευῶν. Ἀργότερα ὅμως εἰσχωροῦν καὶ στοιχεῖα ἀπὸ τὶς συνήθειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς καὶ εἰδικώτερα σὲ λαϊκότερες ἀπεικονίσεις τοῦ θέματος.

117. Πρόκειται γιὰ ἰχθὺ μὲ μία μακρὴ κηλίδα στὸ μέσον (τὸ λεγόμενο χριστόψαρο). Εἶναι προφανῆς ἡ συσχέτισή του πρὸς τὸν Ἰησοῦ Χριστὸ. Πρβλ. F. J. D ö l g e r, IXΘΥΣ. Das Fischsymbol in frühchristlicher Zeit, τ. I (Rom 1910), σ. 3 κ.έ. Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία, τ. Α' (Ἀθήνα 1942), σ. 92. Δ. Κ α λ ο κ ῶ ρ η ς, Τοιχογραφία Κρήτης, πίν. XII, εἰκ. 1. Μ. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἁγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 47, πίν. 11, β.

βρίσκεται μεγαλύτερος ἄρτος. Στὴν τράπεζα εἰκονίζονται ἐπίσης ρεπάνια¹¹⁸.

᾽Ωρισμένα ἀπὸ τὰ πῆλινα σκεύη¹¹⁹, ποὺ εἰκονίζονται πάνω στὴν τράπεζα, φέρουν χαμηλὴ βάση, μία λαβὴ καὶ προχοή¹²⁰, ἐνῶ ἄλλα ἔχουν ψηλὴ βάση, καὶ στεροῦνται ὅμως λαβῆς καὶ προχοῆς¹²¹. Ἐπίσης εἰκονίζονται πέντε μαχαίρια¹²², λείπουν ὅμως πηρούνια καὶ κουτάλια.

ἌΟ Χριστὸς φορεῖ ἐρυθρὸ, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ βαθυπράσινο ἱμάτιο. Τὸ πρόσωπό Του εἶναι ἐπίμηκες¹²³, ἡ μύτη μεγάλη, ἡ κόμη μακρὰ, βοστρυχωτὴ καὶ πέφτει πίσω στοὺς ὤμους. Τὸ γένειο εἶναι βραχὺ καὶ καταλήγει σὲ θυσάνους¹²⁴. Εἰκονίζεται κατὰ 3/4, εἶναι στραμμένος δεξιὰ καὶ φέρει ἐνσταυρο φωτοστέφανο. Ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ σὲ στάση ὁμιλίας¹²⁵, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ συνεπτυγμένο εἰλητάριο¹²⁶.

ἌΟ Χριστὸς κάθεται ζωσμένος φαιοῦ χρώματος ποδέα, μὲ πράσινες καὶ ἐρυθρὲς ὀριζόντιες γραμμές, μὲ μικρὰ ἐρυθρὰ κοσμήματα καὶ θυσανατὴ παρυφή¹²⁷. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸ «λέντιον», ὁπότε ἔχομε εἶτε συμφυρμὸ

118. Πρβλ. Μ. Δεῖπνον στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Studenica (13ου αἰ.). R. Hamann, Monumentalmalerei, τ. 1, σ. 20-21, πίν. 70.

119. Τὰ οἰκιακὰ σκεύη στὴν Κρήτη μέχρι πρό τινοσ ἦσαν πῆλινα κατὰ κανόνα, ὅπως συμβαίνει καὶ σήμερα σὲ ὀρισμένα ὀρεινὰ χωριά.

120. Πρόκειται γιὰ σκεῦοσ ποὺ ὀμοιάζει μὲ ἐκεῖνο, τὸ ὀποῖο χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα γιὰ τὸ λάδι.

121. Ὀμοιάζουν μὲ κηροπήγια.

122. Ἔχουν πράσινη λαβὴ, προφανῶσ ἀπὸ ξύλο καὶ μετάλλινη λεπίδα, ἡ ὀποῖα κυρτοῦται ἔλαφρὰ στὸ μέσον, μὲ ὀξεῖα ἀπόληξη. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀτομικὰ σερβίτσια φαγητοῦ, ἀλλὰ γιὰ βοηθητικὴ χρῆση. Στῖς ἀρχαιότερες παραστάσεις δὲν εἰκονίζονται μαχαίρια, ἀργότερα ὅμως ἀπαντοῦν. Τὰ μαχαίρια ἐμφανίζονται στὴ βυζαντινὴ τέχνη, μὲ ἐξάίρεση τὴν Καππαδοκία, γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Ψαλτήριο τοῦ Barberini (11ου-12ου αἰ.). Ν. Δραγδάκης, Τοιχογραφία Μάνης, σ. 41. Πρβλ. Μ. Ἰβήρων, κῶδ. 5, φ. 117α (13ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἄγιου Ὀρουσ, τ. Β', εἰκ. 15, ὅπου εἰκονίζονται δύο μαχαίρια. Ἐπίσης Μ. Ἰβήρων, Δίπτυχο, Ἄ ὄψη (13ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἄγιου Ὀρουσ, τ. Β', εἰκ. 432. Ν. Δραγδάκης, Τοιχογραφία Μάνης, σ. 74, πίν. 59.

123. Πρβλ. Ε. Στίκων, Ὀσίοσ Λουκάσ, πίν. 2, α, 21.

124. Ὄ τῖποσ αὐτόσ τοῦ Χριστοῦ ἀπαντᾷ σὲ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ. Πρβλ. Μ. Ἰβήρων, κῶδ. 5, φ. 117 α. Θησαυροὶ Ἄγιου Ὀρουσ, τ. Β', εἰκ. 15. R. Hamann. Monumentalmalerei, τ. 1, πίν. 61. Ν. Δραγδάκης, Ἄγιος Νικόλαοσ Μονεμβασίασ, σ. 56, 58.

125. Πρβλ. K. Wessel, Abendmahl, RBK, τ. 1 (1966), στ. 1.

126. Μ. Διονυσίου, κῶδ. 587 μ., φ. 53 α (τοῦ ἔτοουσ 1059), Θησαυροὶ Ἄγιου Ὀρουσ, τ. Α', εἰκ. 224. Μ. Ἰβήρων, κῶδ. 5, φ. 117 α (13ου αἰ.), Θησαυροὶ Ἄγιου Ὀρουσ, τ. Β', εἰκ. 15. G. Millet, Iconographie, σ. 299-300, πίν. 244 καὶ σ. 303, πίν. 287. Ν. Δραγδάκης, Ἄγιος Νικόλαοσ Μονεμβασίασ, σ. 47, πίν. 11 β.

127. Ν. Δραγδάκης, Ἄγιος Νικόλαοσ Μονεμβασίασ, σ. 47, πίν. 11 α. K. Wessel, Fusswaschung, RBK, τ. 2 (1971), στ. 595-608.

τῆς παραστάσεως τοῦ Νιπτῆρα¹²⁸ πρὸς ἐκείνη τοῦ Μ. Δείπνου, εἴτε ἀπλῶς με αὐτὸν τὸν τρόπο ὑποδηλοῦται ὅτι τοῦ Μ. Δείπνου προηγῆθη ὁ Νιπτῆρας¹²⁹.

Ὁ θρόνος στὸν ὁποῖο κάθεται ὁ Χριστός, εἶναι ξύλινος, χωρὶς ἐρεισίνωτο καὶ ἐρεισίχειρες καὶ κοσμεῖται μετὰ πολύτιμους λίθους. Ὁ Χριστὸς κάθεται σὲ ἐρυθρὸ, διάλιθο προσκεφάλαιο καὶ πατεῖ σὲ ἐρυθρὸ ὑποπόδιο.

Οἱ Ἀπόστολοι παρίστανται καθήμενοι ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλο, εἰκονίζονται κατ' ἰσοκεφαλία καὶ τὰ πρόσωπά των παρίστανται κατὰ 3/4, ἐκτὸς ἀπὸ τοῦ Ἰούδα, ποὺ εἰκονίζεται κατὰ κρόταφο¹³⁰. Τέσσερεις ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους ἔχουν τὸ δεξιὸ χερί πρὸ τοῦ στήθους, σὲ μία τυπικὴ χειρονομία, λεπτομέρεια ποὺ συνδέει τὸν Μ. Δείπνο τοῦ Βαθειακοῦ μετὰ τὴν Ὁμορφὴ Ἐκκλησιαστικῆς τῆς Αἰγίνης¹³¹ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Καππαδοκίας¹³².

Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται «ὁ ἀγαπημένος μαθητής», ἦτοι ὁ Ἰωάννης¹³³, ὁ ὁποῖος κλίνει τὸ κεφάλι¹³⁴ καὶ ἀπλώνει τὸ δεξιὸ χερί πρὸς τὸν Ἰησοῦ¹³⁵. Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωάννη παρίσταται ὁ Πέτρος, μετὰ λευκὴν βοστρυχωτὴν κόμη καὶ βραχὺ γένειο. Ἀκολουθεῖ ὁ Παῦλος¹³⁶, ὁ Λουκάς, ὁ Μάρκος, ὁ Φίλιππος κλπ.

Οἱ Ἀπόστολοι φέρουν χιτῶνες καὶ ἱμάτια μετὰ πλούσιες πτυχώσεις, ἔχουν σοβαρὰ χαρακτηριστικὰ καὶ εἶναι στραμμένοι πρὸς τὸν Χριστό. Ὁ Ἰούδας, τρίτος ἀπὸ τὸ τέλος, ἔχει κεκαμμένο τὸ σῶμα, τεινεὶ τὸ δεξιὸ καὶ

128. Ἰω. 13, 4-12.

129. Ὅπως καὶ ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, πρόκειται γιὰ σπάνιο, καθ' ὅσον γνωρίζομε, παράδειγμα στὴν βυζαντινὴ τέχνη.

130. Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, κώδ. 93, φ. 135 ν (τέλους 12ου αἰ.), Α. Μ α ρ α β ᾶ - Χ α τ ζ η ν ι κ ο λ ὶ ο υ — Χ. Τ ο υ φ ε ξ ῆ - Π ἄ σ χ ο υ, Κατάλογος μικρογραφιῶν βυζαντινῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, τ. 1, Χειρόγραφα Κ.Δ. Γ'-ΙΒ' αἰῶνος, Ἀθήναι 1978, σ. 229, εἰκ. 646.

131. Γ. Σ ω τ η ρ ῖ ο υ, Ἡ Ὁμορφὴ Ἐκκλησιαστικῆς Αἰγίνης, ΕΕΒΣ, τ. 2 (1925), σ. 257.

132. G. Millet, Iconographie, πίν. 273.

133. Ἰω. 13, 23-26.

134. E. Constantinides, The tetraevangelion, πίν. 75, 81.

135. Πρβλ. στάσιον Ἰωάννου στὸ Qaranleq Kilisse τῆς Καππαδοκίας. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκωμα, τ. II, πίν. 101². Ν. Δ ρ α ν δ ᾶ κ η ς, Τοιχογραφία Μάνης, σ. 40, πίν. 34 α.

136. Ἀναγνωρίζεται φυσιογνωμικά, ἀλλὰ ἐπὶ πλέον τὸ ὄνομά του δηλοῦται μετὰ ἐπιγραφῆς, ὅπως καὶ τὰ ὀνόματα τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων. Στὴν πραγματικότητα ὁ Παῦλος δὲν ἔλαβε μέρος στὸ Μυστικὸ Δείπνο, ἀφοῦ πολὺ ἀργότερα, μετὰ τὸ Πάθος, τὴν Ἀνάστασιν καὶ τὴν Ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ ἔγινε ἡ μεταστροφή του ἀπὸ τὸν Ἰουδαϊσμὸς στὸ Χριστιανισμὸ. Πρβλ. Πράξ. Ἀποστ. 9, 1-19. Ἡ αὐτὴ ἱστορικὴ ἀνακρίβεια παρατηρεῖται καὶ στὴν παράσταση τῆς Ἀναλήψεως, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Παῦλος. Στὴν πραγματικότητά πρόκειται γιὰ ἀπεικονίσεις, ποὺ ἐνδιαφέρονται περισσότερο γιὰ τὴν ἐκφραση θεολογικῶν ἀληθειῶν καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀπόδοση τῆς ἱστορικῆς ἀκριβείας.

«βάπτει ἐν τῷ τρυβλίῳ τὴν χεῖρα»¹³⁷, ἤτοι εἶναι ἕτοιμος νὰ ἀρπάξει τὸν ἰχθύ, ποὺ βρίσκεται στὴ λοπάδα¹³⁸.

Στὸ βάθος τῆς παραστάσεως καὶ στὰ δύο ἄκρα εἰκονίζονται ἀρχιτεκτονήματα, τελείως συμβατικά καὶ χωρὶς καμμιά πλαστικότητα ἢ προσπάθεια ἀποδόσεως ὄγκου ἢ προοπτικῆς. Ὁρισμένα ἀπὸ αὐτὰ καλύπτονται μὲ δίρριχτη, ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια, ἄλλα μὲ ἡμικυλινδρική ὀροφή καὶ τέλος ἄλλα φέρουν ἐπίπεδη στέγη.

Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«Ὁ Δ[εῖ]πνος ὁ Μ[υ]στηκός».

Ἐνω ἀριστερὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή:

« [Ὁ ἐμβάψ]ας τὴν χή[ρα]»¹³⁹.

11. Προδοσία.

Δυτικὰ τοῦ Μ. Δείπνου εἰκονίζεται ἡ Προδοσία¹⁴⁰. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμικατεστραμμένη. Δεξιὰ διακρίνεται ἕνας Ἑβραῖος, ὁ ὁποῖος φέρει κάλυμμα στὸ κεφάλι καὶ πίσω του ἀκολουθεῖ ὄμιλος ἀπὸ στρατιῶτες, μὲ κράνη καὶ δόρατα. Στὸ βάθος δεξιὰ εἰκονίζεται ἡ Ἱερουσαλήμ.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως θὰ εἰκονίζετο ὁ Ἰησοῦς καὶ ὁ Ἰούδας, τὴ στιγμή ποὺ ὁ δεῦτερος ἀσπάζεται τὸν Διδάσκαλο¹⁴¹. Ἀριστερὰ διακρίνεται μορφή Ἀποστόλου, ποὺ κινεῖται ὀρμητικά, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ἰσχυρῶς ἀνεμιζόμενα ἐνδύματά του.

Κάτω καὶ στὸ μέσο περίπου τῆς παραστάσεως εἰκονίζεται τὸ ἐπεισόδιο μεταξὺ τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ τοῦ δούλου τοῦ Ἀρχιερέα Μάλχου¹⁴². Ὁ Πέτρος κρατεῖ γυμνὴ μάχαιρα, ἕτοιμος νὰ ἀποκόψει τὸ αὐτὸ τοῦ Μάλχου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται ξαπλωμένος κάτω, στὸ ἔδαφος¹⁴³.

12. Ἐλκόμενος.

Δυτικὰ τῆς Προδοσίας εἰκονίζεται ὁ Ἐλκόμενος. Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστεῖ πολλές φθορὲς καὶ διακρίνονται μόνο λίγα λείψανα. Δεξιὰ εἰκονί-

137. Ματθ. 26, 23. Ἰω. 13, 26-27.

138. Ὁμοίως στὸν Ἅγιο Δημήτριο Κροκεῶν (τοῦ ἔτους 1286). Ν. Δ ρ α ν δ ά κ η ς, Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 47. Πρβλ. G. Mille t, Iconographie, σ. 294, πίν. 277-279.

139. Ἰω. 13, 26: «Ἐκεῖνός ἐστιν, ὃ ἐγὼ βάψας τὸ ψωμίον ἐπιδώσω. Καὶ ἐμβάψας τὸ ψωμίον δίδωσιν Ἰούδα Σιμωνος Ἰσκαριώτη».

140. Ματθ. 26, 47-56.

141. Κ. Κ α λ ο κ ύ ρ η ς, Τοιχογραφίαί Κρήτης, σ. 85.

142. Ματθ. 26, 51-53. Ἰω. 18, 10-11.

143. Ἄ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Πάτμος, πίν. 43.

ζεται ἄνδρας, ὁ ὁποῖος φορεῖ βραχὺ, ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα καὶ φέρει σταυρό. Πρόκειται γιὰ τὸν Σίμωνα τὸν Κυρηναῖο¹⁴⁴, ὁ ὁποῖος σηκώνει τὸ σταυρὸ τοῦ Χριστοῦ¹⁴⁵. Πίσω του θὰ ἠκολούθει ὁ Χριστός, ὀδηγούμενος στὸν Γολγοθᾶ γιὰ νὰ σταυρωθεῖ¹⁴⁶.

13. Σταύρωση.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νοτίου μισοῦ τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ἡ Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ¹⁴⁷. Τὸ ἄνω τμήμα τῆς παραστάσεως ἔχει καταστραφεῖ. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς πάνω στὸν σταυρό. Τὰ πόδια Του εἶναι κεκαμμένα καὶ στηρίζονται πάνω σὲ ὀριζόντια τοποθετημένο ξύλο¹⁴⁸. Τὸ βραχῶδες τοπίο ὑποδηλοῖ τὸν λόφο τοῦ Γολγοθᾶ, ὅπου ἔλαβε χώρα ἡ σταύρωση. Στὸ βάθος διακρίνεται τεῖχος πόλεως, προφανῶς τῆς Ἱερουσαλήμ¹⁴⁹.

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος, μὲ βαθυγάλαζο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Πίσω της στέκεται μία γυναίκα¹⁵⁰, μὲ καστανόχρωμο χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιο. Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ παρίσταται ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος¹⁵¹, μὲ κυανόχρωμο χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο. Πίσω του εἰκονίζεται ὁ ἑκατόνταρχος Λογγίνος μὲ βραχὺ χιτῶνα. Τὸ ἔδαφος ἔχει χρῶμα κυανοῦν καὶ τὸ τεῖχος καστανό. Ἡ ὅλη παράσταση χαρακτηρίζεται ἀπὸ λιτότητα καὶ πλήρη ἐκφραστικότητα.

14. Ἀποκαθήλωση.

Ἀνατολικά τῆς Μεταμορφώσεως εἰκονίζεται ἡ Ἀποκαθήλωση¹⁵². Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστῆι πολλές φθορές. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως βρίσκεται ὁ σταυρός, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ ὁποῖου ἵπταται ἀνὰ ἓνας Ἄγγελος¹⁵³.

Δεξιὰ εἰκονίζεται ὁ Ἰωσήφ ὁ ἀπὸ Ἀριμαθαίας, μὲ ποδῆρη, κυανό-

144. Ματθ. 27, 32. Λουκ. 23, 26.

145. Πρβλ. E. Constantinides, *The tetraevangelion*, πίν. 67.

146. Λουκ. 23, 33-49.

147. Ματθ. 27, 33-37. Μάρκ. 15, 21-41. Λουκ. 23, 33-49. Ἰω. 19, 16-30. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη ν, "Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 35-36.

148. E. Constantinides, *The tetraevangelion*, πίν. 82.

149. Ἡ σταύρωση ἔλαβε χώρα ἐξω ἀπὸ τὴν πόλη. Πρβλ. Λουκ. 23, 33. Μάρκ. 15, 22. Ματθ. 27, 32-33.

150. Ἰω. 19, 25.

151. Ἰω. 19, 26-27.

152. Λουκ. 19, 38-42. Πρβλ. D. Pallas, *Die Passion und Bestattung Christi in Byzanz. Der Ritus — das Bild*, München 1965, σ. 105 κ.έ.

153. L. Hadermann - Misguich, *Kurbinovo. τ. II*, πίν. 72-73. Ἄ. Ὁρλάνδος, Πάτμος, σ. 91.

χρῶμο χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο. Εἶναι στραμμένους πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀτενίζοντας τὸν ἐσταυρωμένον. Κάτω δεξιά, παρίσταται ἄλλη μορφή, ποὺ ἀφαιρεῖ τὰ καρφιά καὶ ἀπελευθερώνει τὸ ἤδη «ἄπνουν» σῶμα τοῦ Ἰησοῦ¹⁵⁴.

Πίσω ἀπὸ τὸν Ἰωσήφ στέκονται δύο τοῦλάχιστον πρόσωπα, πιθανῶς οἱ γυναῖκες, ποὺ παρευρίσκοντο κατὰ τὴν ἀποκαθήλωση καὶ τὴν ταφή τοῦ Χριστοῦ¹⁵⁵.

15. Ἐπιτάφιος Θρῆνος.

Κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Μεταμόρφωση καὶ μετὰ τὴν Ἀποκαθήλωση, εἰκονίζεται ὁ Ἐπιτάφιος Θρῆνος¹⁵⁶. Τὸ «ἄπνουν» σῶμα τοῦ Ἰησοῦ βρίσκεται τοποθετημένο σὲ ὀρθογωνίου σχήματος κλίνη.

Ἡ παράσταση παρουσιάζει πολλὰ φθορὰς. Διακρίνεται τὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω. Τὸ κεφάλι περιβάλλεται ἀπὸ ἐνσταυρο φωτοστέφανο, εἶναι λίγο ἀνασηκωμένο καὶ στηρίζεται σὲ λευκὸ προσκεφάλαιο. Τὸ πρόσωπο παρίσταται κατὰ 3/4. Τόσο τὸ πρόσωπο, ὅσο καὶ τὸ λοιπὸ σῶμα, ἀποδίδονται μὲ ψυχροὺς τόνους ὠχρας, ὥστε νὰ δίδεται ἡ ἐντύπωση τῆς παγερότητας τοῦ θανάτου.

Ἀριστερὰ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ἡ Παναγία. Φορεῖ βαθυπράσινο, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Στὴ χειρὶδα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ὑπάρχει σταυρός. Τὸ κεφάλι παρίσταται κατὰ 3/4 καὶ ἔχει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ δεξιά. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ λευκὸ μανδήλιο, μὲ ἐρυθρὰ καὶ μαῦρες ρίγες καὶ θυσανωτὴ παρυφὴ καὶ σκουπίζει τὰ δάκρυά της. Τὸ ἀριστερὸ χέρι εἶναι ἀπλωμένο πάνω ἀπὸ τὸ προσκεφάλαιο τοῦ Ἰησοῦ. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Μή-(τη)ρ Θ(εο)ῦ».

Πίσω ἀπὸ τὴν Παναγία εἰκονίζεται μία γυναίκα, ἡ ὁποία φορεῖ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ μαφόριο. Ἐχει κλίνει τὸ κεφάλι πρὸς τὰ δεξιά, σὲ ἔνδειξη λύπης.

Δεξιά εἰκονίζονται κατ' ἰσοκεφαλία τέσσερα πρόσωπα¹⁵⁷, τὸ ἓνα πίσω στὸ ἄλλο. Παρίστανται ὀλόσωμα, ὅμως τὸ κάτω μισὸ τοῦ σώματός των δὲν εἶναι ὄρατό, ἐπειδὴ κρύβεται ἀπὸ τὴν νεκρικὴ κλίνη τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία εἰκονίζεται σὲ πρῶτον ἐπίπεδο. Τὰ κεφάλια των παρίστανται κατὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένα πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀτενίζοντας τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ.

154. Λουκ. 19, 38.

155. Ματθ. 27, 61: «Ἦν δὲ ἐκεῖ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία, καθήμεναι ἀπέναντι τοῦ τάφου».

156. Ματθ. 27, 59-60. Λουκ. 23, 53-54. Πρβλ. G. Millet, Iconographie, σ. 510, πίν. 554. D. Pallas, Die Passion und Bestattung Christi, 2. α., σ. 290 κ.έ.

157. Λουκ. 23, 55.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ πρόσωπο εἶναι γυναίκα. Φορεῖ κυανόχρωμο χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ μαφόριο. Ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια, σὲ ἐνδειξη συγκρατημένης λύπης καὶ σεβασμοῦ. Τὸ δεύτερο πρόσωπο εἶναι ἐπίσης γυναίκα, μὲ χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ μαφόριο καὶ ἔχει τὰ χέρια σὲ στάση ὅμοια μὲ τὴν πρὸ αὐτῆς γυναίκα. Τὰ δύο τελευταῖα πρόσωπα δὲν διατηροῦνται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση. Φέρουν φωτοστέφανα καὶ κλίνουν τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἀριστερά.

Μπροστὰ ἀπὸ τὴν κλίνη τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται γέρον, μὲ λευκὴ κόμη καὶ λευκὸ γένειο. Τὸ πρόσωπό του παρίσταται κατὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά, ἀτενίζοντας τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Φαίνεται νὰ στηρίζεται μὲ τὰ γόνατα στὸ ἔδαφος καὶ εἶναι ἔτοιμος νὰ ἀσπασθεῖ τὸν Χριστό. Πιθανώτατα πρόκειται γιὰ τὸν «εὐσχήμονα Ἰωσήφ»¹⁵⁸, τὸν ἀπὸ Ἀριμαθαίας, ὁ ὁποῖος «ἤτήσατο τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ»¹⁵⁹ διὰ τὸν ἐνταφιασμό.

Στὸ μέσο τῆς συνθέσεως καὶ πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν εἰκονιζομένων προσώπων ὑπερίπτανται δύο Ἄγγελοι¹⁶⁰ σὲ προτομῇ. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἐπι[τάφιος Θρῆνος]».

16. Κάθοδος στὸν Ἄδη.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου μισοῦ τῆς καμάρας καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ Σταύρωση εἰκονίζεται ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη¹⁶¹. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμικατεστραμμένη.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Χριστός, μὲ ποδῆρη χιτῶνα καὶ πτυχωτὸ, ἐρυθρὸ ἱμάτιο, ἀνεμιζόμενο. Στὰ χέρια Του διακρίνονται οἱ τύποι τῶν ἡλῶν»¹⁶². Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ παρίσταται ἕνας ἀπὸ τοὺς Δικαίους τῆς Π.Δ., μὲ στέμμα στὸ κεφάλι. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ κάτω εἰκονίζονται οἱ προπάτορες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους Ἀδὰμ καὶ Εὐά, πρὸς τοὺς ὁποίους τείνει τὸ χέρι γιὰ νὰ τοὺς ἐλευθερώσει ἀπὸ τὰ δεσμὰ τοῦ Ἄδου. Ἄνω δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ διακρίνεται ὄμιλος ἀπὸ τοὺς Δικαίους τῆς Π.Δ. Ἐπίσης διακρίνονται οἱ πύλες τοῦ Ἄδου, τίς ὁποῖες συνέτριψεν ὁ Χριστός¹⁶³.

158. Λουκ. 23, 50-51: «Καὶ ἰδοὺ ἀνὴρ ὀνόματι Ἰωσήφ, βουλευτῆς ὑπάρχων καὶ ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ δίκαιος, ... ἀπὸ Ἀριμαθαίας πόλεως τῶν Ἰουδαίων».

159. Λουκ. 23, 52.

160. L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, τ. II, πίν. 74.

161. Α' Πέτρου 3, 18-20. Ἰ. Κ α ρ μ ἰ ρ η ς, Ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ, Ἀθῆναι 1939, σ. 9 κ.έ.

162. Ἰ. Β ο λ α ν ά κ η ς, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου, σ. 36-37.

163. Πρβλ. Ἀναστάσιμον Κανόνα Κυριακῆς τοῦ Πάσχα, Ὁδῆ στ', Εἰρμός: «Κατῆλθες ἐν τοῖς κατωτάτοις τῆς γῆς καὶ συνέτριψας μοχλοὺς αἰωνίους...», Πεντηκοστάριον, ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1959, σ. 3. Ἐπίσης Κοντάκιον Κυριακῆς τοῦ Πάσχα: «Εἶ καὶ ἐν τάφῳ κατῆλθες, ἀθάνατε, ἀλλὰ τοῦ Ἄδου καθεῖλες τὴν δύναμιν...», ©. Ξύδῃ, Κοντάκιον, ἔ.δ., σ. 96.

17. Ὁ Λίθος.

Ἐναντι τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται «ὁ Λίθος»¹⁶⁴. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως παρίσταται ἕνας ἄγγελος¹⁶⁵, ὁ ὁποῖος κάθεται ἀριστερὰ τοῦ τάφου τοῦ Χριστοῦ. Φορεῖ ποδῆρη, χειριδωτό, λευκοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ ἱμάτιο σὲ χρῶμα ὠχρας. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κατὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένο πρὸς τ' ἀριστερά¹⁶⁶, ἀτενίζοντας τὶς Μυροφόρες.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἀγγέλου εἶναι ὠσειδές, ἡ μύτη λεπτή καὶ τὸ στόμα μικρό. Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ λεπτὸ καὶ ψηλὸ λαίμω. Φέρει πλούσια καστανὴ κόμη, ποὺ πέφτει πίσω. Ἔχει μεγάλες φτεροῦγες, χρώματος ἐρυθροῦ, κυανοῦ καὶ πρασίνου, ἀναπεπταμένες. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ ἐρυθροῦ χρώματος σκῆπτρο, ποὺ περατοῦται ἄνω σὲ κρινάνθεμο καὶ μὲ τὸ δεξιὸ δεικνύει τὸ κενὸ μνημεῖο¹⁶⁷.

Δεξιὰ τῆς συνθέσεως παρίσταται ἑλλειψοειδοῦς σχήματος μνημεῖο, σκαλισμένο μέσα σὲ βράχο. Ὁ λίθος ἔχει ἀποκυλισθεῖ καὶ κεῖται ἀριστερὰ τοῦ τάφου. Τὸ μνημεῖο εἶναι κενό, μέσα δὲ σ' αὐτὸ βρίσκεται μόνον λευκὴ ὀθόνη, μὲ κυανόχρωμες, παράλληλες ρίγες, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Τὸ σουδάριον»¹⁶⁸.

Τὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς παραστάσεως εἶναι κατεστραμμένο. Ἀσφαλῶς ὁμοίως στῆ θέση αὐτὴ θὰ εἰκονίζοντο οἱ Μυροφόρες¹⁶⁹. Ὁ τύπος αὐτὸς τῆς ἀπεικονίσεως τῶν Μυροφόρων πρὸ τοῦ κενοῦ μνημεῖου εἶναι παλαιότατος καὶ ἀπαντᾷ ἤδη στὴν παλαιοχριστιανικὴ τέχνη, ὅπως στὸ ἐλεφαντοστοῦν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τοῦ Μονάχου (περὶ τὸ 400 μ.Χ.)¹⁷⁰ καὶ στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἁγίου Ἀπολλιναρίου τοῦ Νέου στὴ Ραβέννα (6ου αἰ.)¹⁷¹.

Ἄνω καὶ δεξιὰ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Καὶ ἡ φιλάσωντες ἀπενεκρό-

164. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 110-111.

165. Ματθ. 28, 2-3: «Ἄγγελος γὰρ Κυρίου καταβάς ἐξ οὐρανοῦ προσελθὼν ἀπέκλυσε τὸν λίθον ἀπὸ τῆς θύρας καὶ ἐκάθητο ἐπάνω αὐτοῦ. Ἦν δὲ ἡ ἰδέα αὐτοῦ ὡς ἀστραπὴ καὶ τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ λευκὸν ὡσεὶ χιὼν».

166. Ἁ. Ὁρλάνδου, Πάτμος, πίν. 22. L. Hadermann - Misguich, Kurbinovo, τ. II, πίν. 78.

167. G. Millet, Iconographie, σ. 520 κ.έ., πίν. 567-589. Μ. Διονυσίου, κώδ. 587 μ., φ. 167 β, Θεσσαυροὶ Ἁγίου Ὄρους, τ. Α', εἰκ. 274.

168. Ἰω. 20, 6-7: «Ἐρχεται οὖν Σίμων Πέτρος ἀκολουθῶν αὐτῷ καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὸ μνημεῖον καὶ θεωρεῖ τὰ ὀθόνια κείμενα καὶ τὸ σουδάριον, ὃ ἦν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ». Ἰβρβλ. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκωμα, τ. II, πίν. 125, 1.

169. Ματθ. 28, 1: «Ἦλθε ἡ Μαρία ἡ Μαγδαληνὴ καὶ ἡ ἄλλη Μαρία θεωρῆσαι τὸν τάφον».

170. W. Volbach — M. Hirmer, Frühchristliche Kunst, München 1958, πίν. 93.

171. F. Deichmann, Ravenna, τ. 3, σ. 171, 187-188, πίν. 206-207.

θισαν», ἤτοι: «Καὶ οἱ φυλάσσοντες ἀπενεκρώθησαν». Ἀριστερὰ τοῦ Ἀγγέλου βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: «[Ἰ] δὲ [ὁ] τόπος ὅπ [ου] ἔθικαν αὐ [τόν]».

Πρόκειται γιὰ διεύρυνση τοῦ κύκλου τοῦ Δωδεκαόρτου καὶ εἰδικώτερα γιὰ πλουτισμὸ τοῦ θέματος τῆς Ἀναστάσεως, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, πού ἀπαντᾷ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰ.¹⁷² καὶ ἐξῆς.

18. Ἀνάληψη (πίν. 6).

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἰ. Βῆμα, εἰκονίζεται, ὡς συνήθως, ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ¹⁷³. Ἡ παράσταση ἀπλώνεται σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς καμάρας καὶ χωρίζεται σὲ δύο ἡμιχόρια¹⁷⁴. Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦς Χριστός, μέσα σὲ κυκλικὴ δόξα, ἡ ὁποία φέρεται ἀπὸ τέσσερις ἵπταμένους Ἀγγέλους¹⁷⁵.

Στὸ κέντρο τοῦ βορείου ἡμιχορίου εἰκονίζεται ὁ Ἀπόστολος Παῦλος¹⁷⁶, ἀριστερὰ τοῦ ὁποίου στέκεται ὀλόσωμος ὁ Ἀρχάγγελος Γαβριήλ¹⁷⁷. Φέρει κυανοῦν, ποδῆρη χιτῶνα καὶ ἐρυθρὸ ἱμάτιο, μὲ πλούσιες πτυχώσεις. Τὸ πρόσωπό του εἶναι ὠσειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μεγάλη, τὸ στόμα μικρό. Φέρει πλούσια κόμη, πού σχηματίζει βοστρύχους καὶ πέφτει πίσω στοὺς ὤμους. Μὲ τὸ δεξιὸ δείχνει τὸν ἀναλαμβανόμενον Κύριον, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σκῆπτρο, πού περατοῦται ἄνω σὲ κρινάνθεμο. Τὸ πρόσωπο τοῦ Γαβριήλ χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐγένεια καὶ πνευματικότητα, ὁ ζωγράφος δὲ φαίνεται νὰ εἶχε ὑπ' ὄψη του καλὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἀρ(χων) Γαβριήλ».

Μεταξὺ Παύλου καὶ Γαβριήλ βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«[Ἄνδ]ρες Γα[λι]λέ[οι].

[τί ἐστή]κατε βλέπον-

[τ]ες ἡς τὸν οὐρ(ανόν)»¹⁷⁸.

Ἦτοι: «Ἄνδρες Γαλιλαῖοι, τί ἐστήκατε βλέποντες εἰς τὸν οὐρανόν».

172. Ἰ. Βολανάκης, «Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 37-38, πίν. 23 β.

173. Λουκ. 24, 50-53. Πράξ. 1, 9-11. Ν. Γκιολές, Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ βάσει τῶν μνημείων τῆς α' χιλιετηρίδος, Ἀθήναι 1981. Πρβλ. κώδ. Rabbula (τοῦ ἔτους 586 μ.Χ.), Κ. Weitzmann, Spätantike und frühchristliche Buchmalerei, München 1977, σ. 100, πίν. 36.

174. Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστῆι πολλές φορὲς ἀπὸ τὴν πτώση τῶν ἐπιχρισμάτων καὶ τὴν ὑγρασία.

175. Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι Μάνης, σ. 100-102, πίν. 81.

176. Πρβλ. Ἀνάληψη ναοῦ Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ἀνάληψη, σ. 51, πίν. 16.

177. Πρβλ. Ἀρχάγγελον Μονῆς Δαφνίου, Ch. Diehl, La peinture byzantine, Paris 1933, πίν. XXIX, 1. Ἐπίσης βλ. Ε. Στίκας, Ὁσῖος Λουκάς, πίν. 9.

178. Πράξ. 1, 11. Πρβλ. Ἰ. Βολανάκη, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 39.

Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βορείου ἡμιχορίου καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Γαβριὴλ εἰκονίζεται ὀλόσωμη, μετωπική, ἢ Θεοτόκος. Φέρει βαθυπράσινο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, πού κοσμεῖται μὲ σταυροὺς στὸ μέτωπο καὶ στοὺς ὤμους. Φορεῖ ἐρυθρὰ ὑποδήματα καὶ πατεῖ σὲ ἐρυθρό, διάλιθο ὑποπόδιο. Τὸ πρόσωπό της εἶναι ὠοειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μακρὰ καὶ τὸ στόμα μικρό¹⁷⁹. Φέρει πορφυροῦ χρώματος φωτοστέφανο καὶ ἔχει τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ στάση δεήσεως. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Παναγίας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Μή(τηρ) Θ(εο)ῦ».

Ἡ θέση τῆς Θεοτόκου στὸ δεξιὸ ἄκρο τοῦ βορείου ἡμιχορίου καὶ ὄχι στὸ μέσον αὐτοῦ, ὅπως ἐπεκράτησεν ἀργότερα, ἀποτελεῖ ἰδιοτυπία, πού προδίδει ἀρχαικότητα καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ ὡς ἐξῆς: Ὁ ἁγιογράφος τοῦ Βαθειακοῦ εἶχεν ὑπ' ὄψη του ἐνιαία παράσταση τῆς Ἀναλήψεως, ἢ ὁποῖα εἰκονίζετο σὲ τροῦλλο¹⁸⁰ ἢ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ ναοῦ¹⁸¹, ὅπου ἡ Θεοτόκος εἰκονίζετο στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως, περιβαλλομένη ἀπὸ τοὺς Ἀρχαγγέλους Γαβριὴλ καὶ Μιχαὴλ καὶ τοὺς Ἀποστόλους. Γιὰ νὰ προσαρμοθεῖ τὸ θέμα του στὸν χώρο τῆς καμάρας¹⁸², ἀναγκάστηκε νὰ χωρίσει τὴν σύνθεση σὲ δύο ομάδες, ὅποτε ἡ Θεοτόκος καὶ τὰ δεξιὰ αὐτῆς εἰκονιζόμενα πρόσωπα κατέλαβαν τὸ βόρειο ἡμιχόριο καὶ οἱ λοιποὶ τὸ νότιο. Ἄρα ἡ Θεοτόκος παραμένει καὶ πάλιν στὸ ἰδεατὸ μέσον τῆς συνθέσεως.

Πίσω ἀπὸ τὴν Θεοτόκο καὶ τὸν Γαβριὴλ εἰκονίζονται σχηματοποιημένα δένδρα, πού χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴν δῆλωση τοῦ τόπου, ὅπου ἔλαβε χώραν ἡ Ἀνάληψη τοῦ Χριστοῦ¹⁸³ καὶ προσλαμβάνουν διακοσμητικὸν χαρακτῆρα.

Στὸ κέντρο τοῦ νοτίου ἡμιχορίου εἰκονίζεται ὁ Ἀπόστολος Πέτρος¹⁸⁴, ἀπὸ τὸν ὁποῖον διατηρεῖται τὸ κεφάλι, τὸ δεξιὸ χέρι καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ

179. Πρβλ. Πλατυτέραν Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, (β' μισὸ 12ου αἰ.), S. P e l e k a n i d i s, Bemerkungen zu den Altarmosaiken der Hagia Sophia zu Thessaloniki und die Frage der Datierung der Platytera, Σ. Π ε λ ε κ α ν ἰ δ ῆ ς, Μελέτες, σ. 97 κ.έ., πίν. 1-5.

180. Ὅπως στὸν ναὸν τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων Κωνσταντινουπόλεως, A. H e i s e n b e r g, Grabeskirche und Apostelkirche, τ. II, Die Apostelkirche in Konstantinopel, Leipzig 1908, σ. 153. Ἐπίσης στὸν ναὸν τῆς Ἀγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, Ἀ. Ξ υ γ γ ὄ π ο υ λ ο ς, Ἀνάληψη, σ. 51, πίν. 16. Πρβλ. G. d e J e r p h a n i o n, Églises rupestres, τ. I, 2 (1932), σ. 92. Ν. Γ κ ι ο λ ῆ ς, Ἡ Ἀνάληψις τοῦ Χριστοῦ, ἔ.ἀ., σ. 169.

181. Ὅπως στὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, Ἀ. Ξ υ γ γ ὄ π ο υ λ ο ς, Ἀνάληψη, σ. 32-33, πίν. 1.

182. Ν. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ, 2,37 (1969-1970), σ. 450-451.

183. Πράξ. 1, 12.

184. Πρβλ. Ἀ. Ξ υ γ γ ὄ π ο υ λ ο ν, Ἀνάληψη, σ. 51, πίν. 16.

σώματος. Εἰκονίζετο ὀλόσωμος, στραμμένος ἀριστερά. Φορεῖ ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα καὶ κυανοῦν ἱμάτιο, μὲ πλούσιες πτυχωσεις. Ἔχει λευκὸ, κοντὸ γένειο καὶ ἐρυθρὸ φωτοστέφανο. Ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι, δεικνύων τὸν ἀναλαμβάνομενον Κύριον. Κάτω καὶ δεξιὰ τοῦ Πέτρου ὑπάρχει ἡ ἡμιεξίτηλος ἐπιγραφή:

«[...] Πέτρος
[.] ἐσπέρα
[.] φθάσας
[...] ἀπαντᾶ
[.....] γῆς
[....] αθως
[.....] ς»¹⁸⁵.

Ἀνατολικὰ τοῦ Πέτρου ἴσταται ἓνας Ἀρχάγγελος, πιθανώτατα ὁ Μιχαήλ¹⁸⁶. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο δεξιὰ. Φορεῖ ἐρυθρὸ χιτῶνα, κυανοῦν ἱμάτιο καὶ ἐρυθρὰ ὑποδήματα. Ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ σκῆπτρο, ποῦ καταλήγει σὲ κρινάνθεμο. Οἱ φτεροῦγες του εἶναι χρώματος καστανοῦ καὶ κυανοῦ. Τὸ πρόσωπο εἶναι ὡοειδές, ἡ κόμη καστανή. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ σοβαρότητα, πνευματικότητα καὶ εὐγένεια.

Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαήλ βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή:

«Οὗτος
ὁ Ἰ(ησοῦ)ς ὁ
[ἀ] νναλιφθῆς
ῆς τὸν οὐρανόν»¹⁸⁷.

Στὸ βάθος εἰκονίζονται σχηματοποιημένα δένδρα, δηλοῦντα τὸν τόπον ὅπου ἔλαβε χώραν ἡ Ἀνάληψη, ἥτοι τὸ Ὄρος τῶν Ἐλαιῶν¹⁸⁸.

19. Πεντηκοστή.

Στὸ κέντρο τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζετο ἡ Πεντηκοστή¹⁸⁹. Τόσον ἡ θέση αὐτῆς, ἡ ὁποία ἀνακαλεῖ στὴν μνήμη ἀπεικονίσεις¹⁹⁰ τῆς Πεντη-

185. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ ἀπόσπασμα κειμένου, τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ Κοντάκιον ἢ Ἀπόκρυφο κείμενο, σχετικὸ μὲ τὸ θέμα.

186. Πρβλ. Ε. Σ τ ί κ α ν, "Ὁσιος Λουκάς, πίν. 8 β. A. O r l a n d o s, Monuments Byzantines de Chios, Athènes 1930, πίν. 17 β.

187. Πράξ. 1, 11: «Οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναληφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν».

188. Πράξ. 1, 12.

189. Πράξ. 2, 1-4.

190. Πρβλ. Ε. Σ τ ί κ α ν, "Ὁσιος Λουκάς, πίν. 41. Ν. Δ ρ α ν δ ᾶ κ η ν, "Ἅγιος Νικόλαος Μονεμβασίας, σ. 50, πίν. 14 β.

κοστῆς στὸν τροῦλλον, ὅσο καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ διάταξη, ὑποδηλοῦν ὅτι ὁ ἁγιογράφος εἶχεν ὑπ' ὄψην τοῦ παλαιότερα πρότυπα καὶ προδίδουν ἀρχαϊσμό.

Ἡ Πεντηκοστὴ ἐχωρίζετο σὲ δύο ἡμιχόρια καὶ ἀπλώνετο σὲ ὅλο τὸ πλάτος τῆς καμάρας. Ἡ παράσταση εἶναι κατεστραμμένη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς, διατηροῦνται δὲ μόνον λίγα λείψανα.

Στὸ βόρειο μισὸ τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Μέλλουσα Κρίση διακρίνονται τὰ κάτω ἄκρα καὶ τμημα ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, καθημένων σὲ ἐνιαῖο θρανίον, ἔξι συνολικὰ προσώπων¹⁹¹. Φέρουν ποδήρεις, κυανοῦ χρώματος χιτῶνες καὶ ἐρυθρὰ ἱμάτια, μὲ πλούσια πτύχωση.

Στὸ ἀντίστοιχο νότιο τμημα τῆς καμάρας καὶ πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Προδοσίας καὶ τοῦ Ἐλκομένου, διακρίνονται λείψανα ἀπὸ τέσσερις μορφές, καθήμενες ἐπίσης σὲ ἐνιαῖο θρανίον, μὲ ποδήρεις χιτῶνες καὶ ἱμάτια. Ἀρχικὰ εἰκονίζοντο συνολικὰ ἔξι πρόσωπα στὸ νότιο ἡμιχόριον¹⁹².

Οἱ ἀπόστολοι εἰκονίζονται μετωπικοί, καθημένοι, τῆ στιγμῇ κατὰ τὴν ὁποία κατῆλθε τὸ Ἅγιο Πνεῦμα σ' αὐτούς¹⁹³.

20. Μέλλουσα Κρίση.

Στὸ μέσο περίπου τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν εἴσοδο, ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὴ στοὺς εἰσερχομένους, ὑπάρχει μνημειώδης παράσταση τῆς Μελλούσης Κρίσεως¹⁹⁴.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἰησοῦν Χριστός¹⁹⁵ ὀλόσωμος, μετωπικός, καθημένος σὲ πολυτελῆ θρόνον¹⁹⁶ μὲ ἐρεισίνωτο καὶ ἐρεισίχειρα. Στὸ θρόνον εἶναι τοποθετημένο ἐρυθρό, διάλιθο προσκεφάλαιο καὶ τὰ πόδια στηρίζονται σὲ πολυτελῆς ὑποπόδιον. Τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἐπίμηκες, ἡ μύτη μεγάλη, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, τὸ στόμα μικρό. Φέρει χιτῶνα καὶ ἱμάτιον, ποὺ κοσμοῦνται μὲ πολύτιμους λίθους.

Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ σὲ πρῶτο ἐπίπεδο εἰκονίζονται ὀλόσωμες τέσσερις μορφές, στραμμένες στὸ κέντρο καὶ ἀτενίζουσες τὸν Χριστό. Ἡ πρώτη ἀπὸ δεξιὰ εἶναι ἡ Θεοτόκος, ἡ ὁποία εἰκονίζεται σὲ στάση δεήσεως. Οἱ ὑπό-

191. G. de Jerphanion, *Églises rupestres, Λεύκιωμα*, τ. I, πίν. 52, 1.

192. M. Saccopoulou, *Asinou en 1106 et sa contribution à l' iconographie*, Bruxelles 1966, πίν. XVI α-β.

193. Πράξ. 2, 3-4: «Καὶ ὠφθῆσαν αὐτοῖς διαμεριζόμενα γλωσσαι ὡσεὶ πυρός, ἐκάθισέ τε ἐφ' ἓνα ἕκαστον αὐτῶν καὶ ἐπλήσθησαν ἅπαντες Πνεύματος Ἁγίου».

194. Ἡ παράσταση καλύπτεται ἀπὸ ἄφθονα ἄλλα καὶ διακρίνεται μὲ μεγάλη δυσκολία.

195. Πρβλ. ἀνάλογη παράσταση στὸ Torcello (11ου αἰ.), Ch. Diehl, *La peinture byzantine*, Paris 1933, πίν. XXXI.

196. Ματθ. 25, 31.

λοιπες τρεῖς, πού στέκονται πίσω ἀπὸ τὴν Παναγία, φέρουν ποδήρεις χιτῶνες καὶ διάλιθα ἱμάτια.

Ἀριστερὰ τοῦ Χριστοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖον στέκονται τρία πρόσωπα, μὲ ποδήρεις χιτῶνες καὶ πολυτελεῖς, διάλιθες χλαμύδες. Πρόκειται προφανῶς γιὰ βασιλεῖς καὶ ἄρχοντες, δικαίους. Στὸ κάτω μέρος τῆς συνθέσεως παρίστανται ἄγγελοι καὶ ἑξαπτέρυγα.

Πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τῆς Μελλούσης Κρίσεως¹⁹⁷, ὅταν ὁ Χριστὸς θὰ ἔλθῃ «ἐν δόξῃ»¹⁹⁸, ὡς Κύριος καὶ Κριτὴς ὅλης τῆς Οἰκουμένης.

21. «Τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον».

Στὸ μέσον περίπου τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, εἰκονίζεται ὁ Ἄδης μὲ τοὺς διάφορους ἁμαρτωλοὺς, πού τιμωροῦνται. Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστῆ πολλὰ φθορὰς, ἐπειδὴ ἡ ἀρχικὴ στενὴ καὶ χαμηλὴ εἴσοδος διευρύνθηκε καὶ ἔγινε ψηλότερη σὲ μεταγενέστερη ἐποχῇ, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν καταστροφὴ τμήματος τῆς παραστάσεως.

Στὸ κέντρο περίπου τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ αἰρεσιάρχης Ἄρειος¹⁹⁹, πάνω ἀπὸ τὸν ὁποῖον ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἄρειος ὁ ἄφρων ὁ τῆς Τριάδος», ἤτοι: «Ὁ Ἄρειος, ὁ ἄφρων», ὁ τῆς Τριάδος (πολέμιος)». Πίσω ἀπὸ τὸν Ἄρειον εἰκονίζονται αἰρετικοὶ κληρικοὶ, μεταξὺ τῶν ὁποίων βρίσκονται καὶ Ἱεράρχες, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὠμοφόρια, πού φοροῦν.

Δεξιὰ εἰκονίζεται ὁ πύρινος ποταμὸς καὶ δεξιότερα δράκοντες, μὲ ἀνοικτὸ τὸ στόμα, ἔτοιμοι νὰ καταπιεῖ τοὺς αἰρετικούς καὶ λοιποὺς ἁμαρτωλοὺς. Δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ βύθιος δράκων», ἤτοι: «Ὁ βύθιος δράκων».

Πίσω ἀπὸ τὸν βύθιο δράκοντα εἰκονίζονται τέσσερις βασιλεῖς ἀπὸ τὴν ὁσφὺ καὶ ἄνω. Φέρουν πορφυρά, διάλιθα ἐνδύματα, αὐτοκρατορικοὺς λώρους καὶ στέμματα πάνω στὰ κεφάλια των. Πάνω ἀπὸ αὐτοὺς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ βασιλὶς ἡ κακὸδοξο», ἤτοι: «Οἱ βασιλεῖς, οἱ κακὸδοξοι»²⁰⁰.

Πάνω ἀπὸ τὴν ὅλη σύνθεση βρίσκεται ἡ ἐπιγραφή: «Ἀπέλθατε ἢ κατηραμένοι ἢς τὸ πῦρ τὸ ἐ[ώνιον]», ἤτοι: «Ἀπέλθατε οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον»²⁰¹.

197. Ματθ. 24, 30-31.

198. Ματθ. 25, 31-46.

199. Πρόκειται γιὰ τὸν πρεσβύτερο Ἀλεξανδρεῖς Ἄρειο († 336), ὁ ὁποῖος ἠρνεῖτο τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Ἁγία Τριάδα. Πρβλ. Β. Στεφανίδην, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1959², σ. 172 κ.έ. Β. Altaner — A. Stuiber, Patrologie, Freiburg 1966, σ. 269-270.

200. Πρόκειται γιὰ τοὺς αἰρετικούς αὐτοκράτορες καὶ βασιλεῖς.

201. Ματθ. 25, 41: «Πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον». Πρβλ. Ν. Δρανδάκη ν, Ἅγιος Γεώργιος Ἀρτοῦ, σ. 144.

Β') Σκηνές ἀπό τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Στὰ δυτικά ἄκρα τῆς καμάρας, καθὼς καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ, ἀπαντοῦν σκηνές ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, στὸν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένοι ὁ ναός.

Εἰδικώτερα, στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νοτίου μισοῦ τῆς καμάρας εἰκονίζονται δύο σκηνές, ἤτοι: α') Ὁ Ἅγιος ὀδηγεῖται στὸν ἡγεμόνα καί, β') Ὁ Ἅγιος πρὸ τοῦ ἡγεμόνος.

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου μισοῦ τῆς καμάρας καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν Σταύρωση τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζεται τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν τροχό. Ὁ παραλληλισμὸς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου πρὸς τὸ Πάθος τοῦ ἀρχιμάρτυρος Χριστοῦ εἶναι προφανές.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο καὶ ἀπὸ Νότον πρὸς Βορρᾶν εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς σκηνές: α') Ὁ βρασμὸς, β') ὁ πριονισμὸς, γ') Ἡ ξέση, δ') Ἡ μαστίγωση.

Εἰδικώτερα οἱ σκηνές ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου ἔχουν ὡς ἐξῆς:

1. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὀδηγεῖται στὸν ἡγεμόνα (πίν. 7).

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὀλόσωμος. Φέρει ποδήρη, χειριδωτὸ, κυανόχρωμο χιτῶνα, μὲ «περίκλειση» ἄνω καὶ διάλιθο παρυφή κάτω, πορφυροῦ χρώματος χλαμύδα²⁰², καὶ ἐρυθρά, διάλιθα ὑποδήματα. Τὸ κεφάλι παρίσταται κατὰ 3/4, εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ φωτοστέφανο. Φέρει οὐλή, βραχεῖα, καστανόχρωμη κόμη. Τὸ πρόσωπο εἶναι κυκλικό, ἀγένειο, μὲ εὐγενῆ χαρακτηριστικά. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ σώματος τοῦ Ἁγίου εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ δεξιὰ, ἐνῶ τὸ κάτω τμήμα παρίσταται κατ' ἐνώπιον.

Ἄριστερά παρίσταται στρατιωτικὸς ἀξιωματοῦχος, ὀλόσωμος. Φορεῖ βραχύ, ἐρυθροῦ χρώματος, χειριδωτὸ χιτῶνα, μετάλλιο, φολιδωτὸ, καστανόχρωμο θώρακα, πυργοειδῆς κράνος καὶ περικνημίδες. Τὸ σῶμα του εἰκονίζεται κατ' ἐνώπιον. Ἔχει στραμμένο τὸ κεφάλι πρὸς τ' ἄριστερά καὶ ἔχει ἀκουμπήσει τὰ χέρια του στοὺς ὤμους τοῦ Ἁγίου, ὀδηγώντας τον πρὸς τὸν ἡγεμόνα.

Δεξιὰ τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται καστανόχρωμος κίονας (εἶδος ἀναμνηστικῆς στήλης) μὲ βάση καὶ κιονόκρανο, πάνω στὸν ὁποῖον ἔχει τοποθετηθεῖ περίοπτο ἀνάγλυφο, πιθανῶς πετεινοῦ.

Πίσω ἀπὸ τὰ πρόσωπα καὶ σὲ δεύτερο ἐπίπεδο εἰκονίζεται κιβώριο,

202. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἰκονίζεται ὡς ἀνώτερος ἀξιωματοῦχος τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ. Κ. Δουκάκης, Μέγας Συναξαριστής, τ. 8 (1962), σ. 149,

μὲ ἡμισφαιρικὸν οὐρανὸ ἀπὸ ἐρυθρὸ μάρμαρο. Στηρίζεται σὲ τέσσερεις λεπτούς, κυλινδρικούς, ἀρράβδωτους κίονες, ἐναλλάξ κυανούς καὶ ἐρυθρούς. Οἱ κίονες φέρουν βάσεις καὶ περίτεχνα κιονόκρανα. Τὸ δάπεδο εἶναι χρώματος λαδί καὶ τὸ βάθος κυανοῦν.

2. Ὁ Ἅγιος πρὸ τοῦ ἡγεμόνος (πλν. 8).

Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ ἡγεμόνας, ἦτοι ὁ αὐτοκράτορας Διοκλητιανός²⁰³, καθήμενος σὲ ξύλινο θρόνο²⁰¹, χωρὶς ἐρεισίνωτο καὶ ἐρεισίχειρα. Φέρει ποδῆρη, βαθυπόρφυρο χιτώνα, μὲ διάλιθο περίκλειση καὶ παρυφή κάτω, καθὼς καὶ κυανοῦ χρώματος χλαμύδα. Στὸ κεφάλι φέρει τὸ αὐτοκρατορικὸ στέμμα. Πατεῖ σὲ ἐρυθρὸ ὑποπόδιο καὶ εἶναι στραμμένος πρὸς τὰ δεξιὰ. Ἐχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι σὲ στάση ὁμιλίας.

Δεξιὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸν Ἅγιο στέκεται στρατιωτικὸς ἀξιωματοῦχος, μὲ βραχὺ καστανόχρωμο χιτώνα, μετάλλιο θώρακα καὶ ἡμισφαιρικὸ κράνος. Μὲ τὸ ἀριστερὸ φέρει δόρυ. Στὸ βάθος τῆς συνθέσεως παρίστανται ἀρχιτεκτονήματα, μὲ ξύλινη, δίριχτη στέγη καὶ κεραμίδια. Οἱ στενὲς πλευρὲς ἀπολήγουν σὲ ἀετώματα.

Πρόκειται γιὰ τὴ στιγμὴν ἐκείνη, ὅπου ὁ Ἅγιος Γεώργιος στέκεται πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος Διοκλητιανοῦ (284-305 μ.Χ.) καὶ ὁ ὁποῖος τὸν προτρέπει νὰ ἀρνηθεῖ τὴν χριστιανικὴ θρησκεία.

3. Ὁ βρασμός.

Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος μέσα σὲ λέβητα, τοποθετημένον σὲ πυρά. Ὁ Ἅγιος εἶναι ὄρθιος, μετωπικός, γυμνὸς καὶ ἔχει εὐγενῆ χαρακτηριστικά. Ὁ λέβης εἶναι μετάλλινος, ἡμισφαιρικὸς καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν ὑπάρχουν ἀναμμένοι δαυλοὶ καὶ δυνατὴ πυρά, οἱ πορφυρὲς φλόγες τῆς ὁποίας θερμαίνουν τὸν λέβητα τοῦ μαρτυρίου.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ λέβητα στέκεται ἀπὸ ἑνας στρατιώτης-δήμιος, μὲ βραχὺ χιτώνα, κράνος καὶ ψηλὰ ὑποδήματα. Ὁ Ἅγιος μὲ γαλήνιο, νεανικὸ πρόσωπο²⁰⁵, ἔχει ὑψωμένα τὰ χέρια σὲ στάση δεήσεως²⁰⁶.

4. Ὁ πριονισμός.

Βόρεια τοῦ βρασμοῦ εἰκονίζεται ἄλλη σκηνὴ ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἅ-

203. Μέγας Συναξαριστής, τ. 8, σ. 150, 153.

204. Ν. Δραυδάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτου, σ. 96-97.

205. Πρβλ. εἰκόνα Ἁγίου Παντελεήμονος στὴν Μ. Λαύρα (12ου αἰ.), K. Weitzmann — M. Chatzidakis — S. Radojčić, Die Ikonen, Sinai, Griechenland, Jugoslawien, Herrsching 1977, πλν. 90.

206. Ν. Δραυδάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτου, σ. 97.

γίου, ἀπὸ τὴν ὁποία διατηρεῖται μόνο τὸ νότιο μισό. Διακρίνεται στρατιώτης με βραχὺ, ἐρυθρὸ χιτῶνα καὶ ὑποδήματα, ὁ ὁποῖος ἔχει κάμψι τὸ σῶμα, σχεδὸν σὲ σχῆμα ὀρθῆς γωνίας. Στὸ βάθος ὑπάρχουν ἀρχιτεκτονήματα.

Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὴ σκηνὴ τοῦ προιονισμοῦ²⁰⁷. Στὴ συνέχεια ἀκολουθοῦσε ἄλλη σκηνή, ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου, ἡ ὁποία ὅμως ἔχει τελείως καταστραφεῖ. Ἴσως εἰκονίζετο ἡ σκηνή, ὅπου ὁ Ἅγιος ἔχει ριφθεῖ σὲ λάκκο ἀσβέστου²⁰⁸.

5. Ἡ ξέση.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος δεμένος σὲ κάθετο πάσσαλο. Τὸ σῶμα του εἶναι γυμνὸ, φέρει μόνο καστανόχρωμο, βραχὺ περίζωμα, γιὰ τὴν κάλυψη τῆς αἰδοῦς. Τὸ πρόσωπό του εἶναι νεανικό, χαρακτηρίζεται δὲ ἀπὸ σοβαρότητα καὶ καρτερικότητα.

Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὑπάρχει ἀνὰ ἕνα στρατιώτης, με βραχὺ χιτῶνα καὶ ὑποδήματα. Οἱ δύο αὐτοὶ στρατιῶτες-δῆμιοι κρατοῦν «ψῆκτρες», ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ξύλινη λαβὴ καὶ ἑπτὰ σειρὲς σιδερένιων καρφῶν, στερεωμένων σὲ ξύλινη βάση²⁰⁹, με τὰ ὁποῖα ξέουν τὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ Ἁγίου²¹⁰. Στὴ συνέχεια εἰκονίζεται ἡ μαστίγωση τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

6. Ἡ μαστίγωση.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος γυμνός, ξαπλωμένος πρηνηδὸν πάνω σὲ σιδερένιο κρεβάτι. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ Ἁγίου στέκεται ἀνὰ ἕνα στρατιώτης με μαστίγιο στὸ χέρι (βούνευρο), με τὸ ὁποῖο κτυπᾷ τὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ Ἁγίου²¹¹. Διακρίνονται οἱ χοντρὲς σταγόνες τοῦ αἵματος, ποὺ πετάγονται ἀπὸ τὸ σῶμα τοῦ μάρτυρος.

7. Ὁ τροχός (πίν. 9)

Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου μισοῦ τῆς καμάρας εἰκονίζεται τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν τροχό²¹². Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως ὑπάρχει

207. Αὐτόθι, σ. 99-100.

208. Ὁ Μέγας Συναξαριστὴς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐκδοση Β. Μ α τ θ α ί ο υ, τ. 4 (1960), σ. 381.

209. Ὅμοια ἀκριβῶς ἐργαλεῖα, τὰ ὁποῖα καλοῦνται «χειρόκτενα», χρησιμοποιοῦνται καὶ σήμερα στὴν Κρήτη γιὰ τὸ ξέσιμο τῶν μαλλιῶν.

210. Ν. Δ ρ α ν δ ἄ κ η ς, Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτου, σ. 100.

211. Μέγας Συναξαριστὴς, τ. 8, σ. 150.

212. Τὸ μαρτύριο τοῦ τροχοῦ εἰκονίζεται σὲ Ψαλτήριο τοῦ 9ου αἰ., Ν. Κ ο ν δ α κ ο ν, Μικρογραφίαι ἑλληνικοῦ ψαλτηρίου τοῦ 9ου αἰ. (ρωσ.), Μόσχα 1878, πίν. VII^ο Πρβλ. Par. Gr. 510, φ. 340 (9ου αἰ.), Η. Ο m o n t, Miniatures, πίν. XLVIII.

ξύλινος τροχός, ἀποτελούμενος ἀπὸ κυκλική στέφανη μὲ ὀκτὼ ἀκτίνες. Εἶναι στερεωμένος στὸ ἔδαφος, στὸ ὁποῖο ἔχουν τοποθετηθεῖ κάθετα δόρατα μὲ δξεῖες ἀπολήξεις. Στὴν περιφέρεια τοῦ τροχοῦ εἶναι δεμένοι γυμνοί, ἐκτάδην, ὁ Ἅγιος²¹³. Ἀριστερὰ στέκεται στρατιώτης μὲ βραχὺ, ἐρυθρὸ χιτῶνα καὶ κωνικὸ κράνος, ἔτοιμος νὰ τραβήξει τὴν ἀλυσίδα γιὰ νὰ περιστραφεῖ ὁ τροχός²¹⁴.

Δεξιὰ στέκεται δεύτερος στρατιώτης²¹⁵, μὲ βραχὺ, φαιοπράσινο χιτῶνα, μαῦρα ὑποδήματα καὶ κράνος μὲ ἀπολήξεις, πού μοιάζουν μὲ πτερυγία, ὁ ὁποῖος ἔχει ἤδη τραβήξει ὅλη τὴν ἀλυσίδα πρὸς τὸ μέρος του καὶ λέγει πρὸς τὸν ἄλλο στρατιώτη: «Σεῖρε σι», ἦτοι: «Σῦρε σύ», ὅπως δηλοῦται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ἦτοι τὸν προτρέπει νὰ σύρει τὴν ἀλυσίδα πρὸς τὸ μέρος του γιὰ νὰ συνεχισθεῖ τὸ γύρισμα τοῦ τροχοῦ καὶ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου, τὸ σῶμα τοῦ ὁποῖου διατρυπᾶται ἀπὸ τὶς ἀκμὲς τῶν δοράτων καὶ στάζει αἷμα²¹⁶.

Ἄνω δεξιὰ ἵπταται Ἄγγελος, ὁ ὁποῖος παραμυθεῖ καὶ ἐνισχύει τὸν Ἅγιο. Τὸ βάθος τῆς συνθέσεως χωρίζεται χρωματικὰ σὲ τρεῖς ζῶνες, ἦτοι: Μία κάτω, πού ὑποδηλώνει τὸ ἔδαφος καὶ ἔχει καστανὸ χρῶμα. Δεύτερη στὸ μέσο, πράσινη. Καὶ τρίτη ἄνω, κυανῆ, ἡ ὁποία δηλοῖ τὴν ἀτμόσφαιρα.

Γ') Εἰκόνες Ἁγίων.

α') Νότιος τοῖχος (ἀπὸ Ἀνατολὰς πρὸς Δυσμὰς).

1. Ἅγιος Γεώργιος Διασορίτης.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Μ. Δείπνου, εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος²¹⁷ καὶ παραπλευρῶς ὁ Ἅγιος Δημήτριος, ἐφιππος ἐπίσης.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ἵππεύει πάνω σὲ λευκὸν ἵππο, ὁ ὁποῖος φέρει πολυτελὲς σάγμα καὶ χαλινὸ καὶ κινεῖται πρὸς τὰ ἀριστερά²¹⁸. Ὁ Ἅγιος παρίσταται νέος, ἀγένειος, μὲ οὐλὴ κόμη. Τὸ κεφάλι περιβάλλεται μὲ φωτοστέφανο, πού φέρει ἔκτυπο διάκοσμο. Ἡ παράσταση ἔχει ὑποστῆ πολλὰς φθορῆς. Ἀπὸ τὰ λείψανα πού διατηροῦνται φαίνεται ὅτι ὁ Ἅγιος φοροῦσε

213. Ν. Δραναδάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἄρτου, σ. 97-99, πίν. ΣΤ', 1.

214. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 183.

215. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου, σ. 48-49.

216. Μέγας Συναξαριστής, τ. 8, σ. 153.

217. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδοῦλου, σ. 54-55. K. Weitzmann, Die Ikone, 6. bis 14. Jahrhundert, München 1978, πίν. 9. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκωμα, τ. II, πίν. 135, 1.

218. Ἀ. Ὀρλάνδος, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Βάρδας, ABME, τ. 6 (1948), σ. 140, εἰκ. 119.

βραχύ, χειριδωτὸ χιτῶνα, μετάλλινο θώρακα καὶ πορφυρὴ χλαμύδα. Τὸ κάτω δεξιὸ τμήμα τῆς παραστάσεως δὲν διατηρεῖται. Ἀπὸ τὴν ὅλη στάση ὅμως τοῦ Ἁγίου εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ Ἅγιος εἰκονίζετο φονεύοντας δράκοντα. Τὸ βάθος τῆς παραστάσεως εἶναι κυανοῦν.

Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἁγίου ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης». Τὸ ἐπίθετο «Διασορίτης» προέρχεται πιθανώτατα ἀπὸ τὸ «Διοσιερίτης», ἥτοι ἀπὸ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡ ὁποία ἔκειτο στὸ Ἱερὸν τοῦ Διὸς τῆς Λυδίας²¹⁹ καὶ ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα²²⁰.

2. Ἅγιος Δημήτριος.

Δυτικὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Μεγαλομάρτυρας Δημήτριος, ἔφιππος²²¹. Ἀπὸ τὴν παράσταση ἐλάχιστα μόνο λείψανα διατηροῦνται, καθὼς καὶ ἡ ἐπιγραφή: «[Ὁ Ἅγιος] Δημ[ήτριος]».

3. Ἅγιος Μάμας.

Στὴ βόρεια ὄψη τοῦ πεσσοῦ, ποὺ βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ παραστάδα τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Μάμας²²². Παρίσταται δλόσωμος, μετωπικός²²³. Ἡ παράσταση εἶναι κατεστραμμένη κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος αὐτῆς. Διατηροῦνται λίγα μόνο λείψανα, καθὼς καὶ ἡ ἐπιγραφή δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Ἁγίου, ποὺ δηλοῖ τὸ ὄνομά του, ἥτοι: «Ὁ Ἅγιος Μάμας»²²⁴.

Δέν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἅγιος Μάμας, θεωρούμενος ὡς προστάτης τῶν ποιμνίων καὶ τῶν ζώων γενικώτερα²²⁵, εἰκονίζεται σὲ ἐπίκαιρο σημεῖο τοῦ ναοῦ μιᾶς κατ' ἐξοχὴν γεωργοκτηνοτροφικῆς περιοχῆς, ὅπως ἦτο καὶ εἶναι τὸ Βαθειακὸ²²⁶.

219. Κ. Ἀμαντος, Ἅγιος Γεώργιος ὁ Διασορίτης, Ἑλληνικά, τ. 11 (1939), σ. 330-331.

220. Κ. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 191.

221. Ἰ. Βολανάκης, Ἅγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 52.

222. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 189. Ἀ. Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου, Ὁ Ἅγιος Μάμας, Ἀθήναι 1953, Βλ. καὶ Ἀ. Εὐγγουλόου, «Ἄνας Μαραβᾶ-Χατζηνικολάου, Ὁ Ἅγιος Μάμας», Ἀθήναι 1953, Βιβλιοκρισία, περιοδικὸ «Ἑλληνικά», τ. 13 (1954), σ. 181-184. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκωμα, τ. II, πίν. 117, 1.

223. Κ. Λασιθιωτάκης, Δύο ἐκκλησίες στὸ Νομὸ Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' 1960-61 (Ἀθήναι 1962), πίν. 21, 2.

224. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ διπλὸ μ. Διπλὰ σύμφωνα ἀπαντοῦν συχνὰ σὲ μεσαιωνικὰ κείμενα, π.χ. Ἀπρίλλιος ἀντὶ Ἀπρίλιος κλπ.

225. Ἀ. Μαραβᾶ - Χατζηνικολάου, ἔ.ἀ., σ. 41 κ.έ.

226. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Μάμαντος ἐορτάζεται στίς 2 Σεπτεμβρίου. Στὴν ἐπαρχία

4. Ἅγιος Μάρτυρας, ἀδιάγνωστος.

Ὁ χῶρος δυτικά τῆς εἰσόδου τοῦ ναοῦ χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες. Στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζονται τέσσερεις Ἅγιοι ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω καὶ στὴν κάτω ζώνη τρεῖς ὀλόσωμες Ἅγιες.

Στὴν ἄνω ζώνη, πρῶτος ἀπὸ Ἀνατολάς, εἰκονίζεται μετωπικὰ νέος, ἀγένειος, μὲ περιποιημένη καστανὴ κόμη. Φορεῖ χιτῶνα καὶ ἐρυθρό, διάλιθο μανδύα, ποῦ πορποῦται μπροστὰ ἀπὸ τὸ στῆθος. Ἔχει τὸ ἀριστερὸ ὕψωμένο καὶ ἀνοικτὴ τὴν παλάμη, στὴν τυπικὴ θέση τῶν μαρτύρων²²⁷, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ σταυρό. Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἅγιος [.....] πνο [.....]».

5. Ἅγία, ἀδιάγνωστη.

Δυτικά τοῦ προηγουμένου Ἁγίου καὶ ἀνατολικά τῆς Ἁγίας Βαρβάρας, εἰκονίζεται Ἅγία σὲ προτομή. Παρίσταται μετωπικὴ, μὲ νεανικὸ πρόσωπο καὶ εὐγενῆ χαρακτηριστικά. Φορεῖ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ κυανόχρωμο μαφόριο. Οἱ ὀφθαλμοὶ εἶναι ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη λεπτὴ, τὸ στόμα μικρὸ καὶ τὰ χεῖλη σαρκώδη. Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ λεπτὸ καὶ ψηλὸ λαιμό. Ἡ παράσταση δὲν διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἡ ἐπιγραφή, ποῦ ἐδήλωνε τὸ ὄνομα τῆς εἰκονιζομένης Ἁγίας δὲν διατηρεῖται.

6. Ἅγία Βαρβάρα (πίν. 10α).

Εἰκονίζεται ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω, μετωπικὴ καὶ φέρει χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ ἐρυθρό, διάλιθο μαφόριο. Τοῦτο κοσμεῖται μὲ τετράφυλλα, πορποῦται μπροστὰ ἀπὸ τὸ στῆθος²²⁸ καὶ φέρει κυκλικὰ κοσμήματα, «σημεῖα», στὸ ὕψος τῶν ὠμων²²⁹. Μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ κρατεῖ σταυρό, ἐνῶ ἔχει ὕψωμένο τὸ ἀριστερὸ στὴν τυπικὴ θέση τῶν μαρτύρων.

Τὰ μάτια τῆς Ἁγίας Βαρβάρας εἶναι μεγάλα, ἡ μύτη μακρὰ καὶ τὸ στόμα μικρὸ, μὲ σαρκώδη χεῖλη. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς Ἁγίας ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «[Ἡ Ἅγία] Β[αρ]β[α]ρα»²³⁰.

Ρεθύμνου (τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης) ὑπάρχει καὶ χωρὶς «Ἅγιος Μάμας», Ἀ. Μ α ρ α β ᾱ - Χ α τ ζ η ν ι κ ο λ ᾱ ο υ, ἔ.ἀ., σ. 6, 84.

227. Ε. Σ τ ῖ κ α ς, Ὁσίοι Λουκάς, πίν. 1.

228. L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, τ. II, πίν. 134.

229. Ε. Σ τ ῖ κ α ς, Ὁσίοι Λουκάς, σ. 132, πίν. 15. Ἀ. Ἀ πο σ τ ο λ ᾱ κ ι, Τὰ κοπτικά ὑφάσματα τοῦ ἐν Ἀθήναις Μουσείου κοσμητικῶν τεχνῶν, Ἀθήναι 1932, σ. 50-51.

230. Δ ι ο ν ῦ σ ι ο ς ἐ κ Φ ο υ ρ ν ᾱ, σ. 196. Ἡ μνήμη τῆς Ἁγίας Βαρβάρας ἐορτάζεται στίς 4 Δεκεμβρίου.

7. Ἁγία Ἀναστασία ἢ Φαρμακολύτρια (πίν. 10β).

Δυτικά τῆς Ἁγίας Βαρβάρας παρίσταται ἡ Ἁγία Ἀναστασία ἢ Φαρμακολύτρια²³¹. Εἰκονίζεται ἀπό τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω, μετωπικά. Τὸ πρόσωπό της δείχνει μέσης ἡλικίας ἄτομο καὶ διακρίνεται ἀπὸ σοβαρότητα καὶ περισυλλογή. Φορεῖ χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο, χωρὶς διάκοσμο. Στὸ δεξιὸ χέρι φέρει φιαλίδιο μὲ σφαιρικό σῶμα καὶ ψηλὸ λαιμό. Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι της ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ Ἁγία Ἀναστασία Φαρμακολήτρια»²³².

8. Ἁγία Παρασκευή.

Στὴν κάτω ζώνη τοῦ δυτικοῦ τμήματος τῆς νοτίας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζονται τρεῖς Ἁγίες, ὄρθιες, ὀλόσωμες, μετωπικῆς καὶ σὲ φυσικό μέγεθος. Ἡ πρώτη ἀπὸ Ἀνατολᾶς εἶναι ἡ Ἁγία Παρασκευή²³³.

Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ χιτῶνα, σὲ χρῶμα ὄχρας καὶ πορφυρὸ μαφόριο, τὸ ὁποῖο φέρει στὸ μέτωπο διάκοσμο ἀπὸ τρία μαργαριτάρια. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἐπίμηκες, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη λεπτή, τὰ χεῖλη σαρκώδη καὶ τὸ στόμα μικρό. Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ λεπτὸ καὶ ψηλὸ λαιμό. Καὶ μὲ τὰ δύο χέρια κρατεῖ ἀνισοσκελῆ σταυρὸ, χαρακτηριστικὸ τῶν μαρτύρων²³⁴. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι της ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ [Ἁγία] Παρασκευή».

9. Ἁγία Μαρίνα.

Δυτικά τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Μαρίνα²³⁵. Φορεῖ ποδήρη, χειριδωτὸ, φαιοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ πορφυρὸ μαφόριο. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ «λατινικὸ» σταυρὸ καὶ ἔχει ὑψωμένο τὸ ἀριστερὸ στὴν τυπικὴ στάση τῶν μαρτύρων. Τὸ πρόσωπο εἶναι ἡμιεξίτηλο. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ Ἁγία Μα[ρίνα]»²³⁶.

10. Ἁγία Κυριακή.

Δυτικά τῆς Ἁγίας Μαρίας εἰκονίζεται ἡ Ἁγία Κυριακή²³⁷. Φορεῖ

231. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 169, 273. Ἡ μνήμη τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας τῆς Φαρμακολυτριάς τελεῖται στίς 22 Δεκεμβρίου.

232. Ε. Στίκας, "Ὅσιος Λουκάς, σ. 129, 131.

233. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 170, 286-287.

234. L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, τ. II, πίν. 132. N. Δραγδάκης, Τοιχογραφία Μάνης, πίν. 41, β.

235. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 169. Ἡ μνήμη τῆς Ἁγίας Μαρίας ἐορτάζεται στίς 17 Ἰουλίου.

236. Ε. Στίκας, "Ὅσιος Λουκάς, σ. 132. R. H a m a n n, Monumentalmalerei, τ. 2, σ. 172-173.

237. L. H a d e r m a n n - M i s g u i c h, Kurbinovo, τ. II, πίν. 134. R. H a m a n n, Monumentalmalerei, τ. 2, σ. 173.

ποδήρη, χειριδωτό, βαθυπράσινο χιτώνα και πορφυρό μανδύα, με διάλιθες παρυφές και «σημεῖα» στο ὕψος τῶν ὤμων. Τὸ κεφάλι καλύπτεται με ἰδιόρρυθμο, χωριστὸ κάλυμμα, ἀπὸ φαιοῦ χρώματος ὕφασμα (εἶδος μανδηλίου), πού πέφτει στοὺς ὤμους και πίσω. Τὸ κάλυμμα αὐτὸ κοσμεῖται με πλατειές και στενές ἐρυθρές και μαῦρες ρίγες και μοιάζει με τὶς κρητικὲς «μανδηλίες» ἢ «μπόλιες», πού φοροῦν και σήμερα οἱ γυναῖκες στὴ Κρήτη. Κάτω ἀπὸ τὸ κάλυμμα αὐτὸ τῆς Ἀγίας διακρίνεται ὁ «κεκρῦφαλος».

Τὸ πρόσωπο τῆς Ἀγίας Κυριακῆς εἶναι ὡσειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ μεγάλοι, ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μακρά, τὸ στόμα μικρὸ και τὸ πηγούνι στρογγυλό. Τὰ αὐτιά εἶναι σχηματοποιημένα. Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ λεπτὸ και ψηλὸ λαίμῳ. Ἡ ὄλη φυσιογνωμία χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐγένεια και βαθειὰ πνευματικότητα.

Ἡ Ἀγία κρατεῖ με τὸ δεξιὸ χέρι ἀνισσοκελῆ σταυρὸ και ἔχει ὕψωμένο τὸ ἀριστερὸ στὴν τυπικὴ στάση τῶν μαρτύρων²³⁸. Γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι τῆς ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἡ Ἀγία Κυριακή»²³⁹.

β') Βόρειος τοῖχος (ἀπὸ Δυσμᾶς πρὸς Ἀνατολάς).

Στὸν βόρειο τοῖχο και κάτω ἀπὸ τὶς συνθέσεις τοῦ Δαδεκαόρτου εἰκονίζονται διάφοροι Ἅγιοι. Οἱ παραστάσεις αὐτὲς δὲν διατηροῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος των. Κατεστράφησαν εἴτε ἐξ αἰτίας τῆς ὑγρασίας, εἴτε ἐπειδὴ ἦσαν χαμηλὰ και ἦτο εὐκόλο οἱ κατὰ καιροὺς κατακτητὲς νὰ τὶς βλάψουν. Εἰκονίζονται οἱ ἑξῆς:

1. Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς και κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ τροχοῦ, εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Θεόδωρος²⁴⁰ ὁ Στρατηλάτης²⁴¹. Ἡ παράσταση εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κατεστραμμένη. Ὁ Ἅγιος παρίσταται ἐφιππος, πάνω σὲ καστανόχρωμο ἄλογο, πού κινεῖται πρὸς τὰ δεξιά. Φέρει πλήρη στρατιωτικὴ ἐξάρτηση. Διακρίνεται ἡ κυκλικὴ ἀσπίδα. Ἀνω ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «[Ἅγιος Θεόδωρος ὁ Σ]τρατηλάτης».

238. Ν. Δραγάκης, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ, τ. 37 (1969-70), σ. 457, εἰκ. 19.

239. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 169, 206. Ἡ μνήμη τῆς Ἀγίας Κυριακῆς τελεῖται στὶς 7 Ἰουλίου.

240. Ἡ μνήμη τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Στρατηλάτου ἐορτάζεται στὶς 8 Φεβρουαρίου. Κατὰ τὸν Συναξαριστὴ, ὁ Ἅγιος ἔζησε περὶ τὸ ἔτος 320 μ.Χ. Κατήγετο ἀπὸ τὰ Εὐχάριτα τῆς Γαλατίας και κατοικοῦσε στὴν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου, ὅπου και ἐμαρτύρησε. Μέγας Συναξαριστής, τ. 6, σ. 126-132.

241. J. D o u r l i a t, Magister militum- Στρατηλάτης dans l' Empire Byzantin, BZ, τ. 72 (1979), σ. 306-320.

Ἄνω δεξιὰ καὶ μέσα σὲ κύκλο ὑπάρχει ἰσοσκελὴς σταυρὸς καὶ γύρω του τὰ γράμματα Z καὶ S, ἀπὸ κάρβουνο. Πιθανῶς πρόκειται γιὰ τὰ ἀρχικὰ ὀνόματος καὶ προέρχονται ἀπὸ μεταγενέστερη ἐποχὴ.

2. Ἡ σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ.

Ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου Στρατηλάτου, κάτω ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν εἴσοδο, εἰκονίζεται ἡ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Δυτικὰ εἰκονίζεται ὁ Γαβριήλ καὶ ἀνατολικά ὁ Μιχαήλ. Καὶ οἱ δύο παρίστανται ὀλόσωμοι, μετωπικοί, σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος, φέροντες πλούσια ἐνδύματα καὶ αὐτοκρατορικοὺς λῶρους²⁴². Στὸ μέσον εἰκονίζεται μέσα σὲ στηθάριο ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ποὺ φέρεται ἀπὸ τοὺς Ἀρχαγγέλους.

Γ α β ρ ι ῆ λ: Φέρει πράσινο, ποδῆρη, χειριδωτὸ χιτῶνα, ἐρυθρά, διάλιθα ἐπιμανίκια καὶ αὐτοκρατορικὸ λῶρο, ὁ ὁποῖος κοσμεῖται μὲ πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Ὁ λῶρος περιβάλλει χιαστί τὸ στῆθος²⁴³, ἀναδιπλούμενος δὲ πέφτει κάτω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ χέρι²⁴⁴. Τὸ πρόσωπο τοῦ Γαβριήλ εἶναι νεανικό, ἔχει μεγάλους, ἀμυγδαλωτοὺς ὀφθαλμούς, μακρὰ μύτη καὶ μικρὸ στόμα. Φέρει πλούσια, βοστρυχωτὴ κόμη καὶ ἐρυθρὰς φτεροῦγες. Ἡ ἔκφραση τοῦ προσώπου δείχνει σοβαρότητα, εὐγένεια καὶ γλυκύτητα. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ στηθάριο, ποὺ περιβάλλει τὸν Χριστό, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ δείχνει τὸν Χριστό. Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «[Γαβ]ριήλ».

Μ ι χ α ῆ λ: Φέρει ἐρυθροῦ χρώματος, ποδῆρη, χειριδωτὸ χιτῶνα, διάλιθα ἐπιμανίκια καὶ αὐτοκρατορικὸ, διάλιθο λῶρο, ὅμοιον μὲ ἐκεῖνον τοῦ Γαβριήλ. Τὸ πρόσωπό του εἶναι νεανικό, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη μεγάλη καὶ εὐθεῖα, τὸ στόμα πλατὺ, ἡ κόμη πλούσια, βοστρυχωτὴ καὶ οἱ φτεροῦγες ἐρυθρὰς. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ τὸ στηθάριο, στὸ ὁποῖον εἰκονίζεται ὁ Χριστός. Πάνω ἀπὸ τὸν Ἀρχάγγελο ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «[Μιχα]ήλ».

Μέσα στὸ στηθάριο, ποὺ φέρεται ἀπὸ τοὺς δύο Ἀρχαγγέλους εἰκονίζεται ὁ Χριστός, ὡς παιδίον, ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω. Φέρει φαιοπράσινο χιτῶνα καὶ πορφυρὸ ἱμάτιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ κρατεῖ συνεπτυγμένο εἰλητάριο μὲ τὸ ἀριστερό. Τὸ κεφάλι Του περιβάλλεται ἀπὸ ἔνσταυρο φωτοστέφανο.

242. Πρβλ. εἰκόνα Συνάξεως Ἀρχαγγέλων τῆς Μονῆς τοῦ Σινᾶ, K. W e i t z m a n n, *Studies in Classical and byzantine manuscript illumination*, Chicago 1971, σ. 167, πίν. 146.

243. Μονὴ Διονυσίου, κώδ. 587 μ., φ. 123 β (τοῦ ἔτους 1059), Θεσσαροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Α', εἰκ. 242. Μ. Ἀγίου Παντελεήμονος, κώδ. 6, φ. 163 β (12ου αἰ.), Θεσσαροὶ Ἁγίου Ὁρους, τ. Β', εἰκ. 312.

244. Πρβλ. Ψηφιδωτὴ παράσταση τῆς Θεοτόκου, περιβαλλομένης ἀπὸ τοὺς Ἀρχαγγέλους στὴν ἀψίδα τοῦ Monreale (12ου αἰ.). C. h. D i e h l, *La peinture byzantine*, Paris 1933, πίν. XXXVIII.

3. "Άγιος Γερόντιος.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς βορείας ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζοντο ἀρχικὰ τρεῖς ὀλόσωμοι "Άγιοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι σχεδὸν τελείως κατεστραμμένοι καὶ ἓνα στηθάριο, μέσα στὸ ὁποῖο εἰκονίζεται ὁ "Άγιος Γερόντιος²⁴⁵. Ἡ παράσταση εἶναι ἡμιεξίτηλος, διακρίνεται ὁμως ἡ ἐπιγραφή: «"Άγιος Γερόντης».

γ') Δυτικὸς τοῖχος.

Οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονίζοντο στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος των κατεστραμμένες. Ἡ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου ἐχωρίζετο σὲ τρεῖς ζῶνες. Στὴν ἄνω ζώνη εἰκονίζετο πιθανῶς ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου. Στὴ μεσαία ζώνη ὑπάρχουν σκηνὲς ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, γιὰ τίς ὁποῖες ἔγινε ἤδη λόγος. Στὴν κάτω ζώνη εἰκονίζονται οἱ ἐξῆς (ἀπὸ Νότον πρὸς Βορρᾶν):

1. "Άγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη.

Στὸ κέντρο τῆς συνθέσεως εἰκονίζεται ὁ Τίμιος Σταυρός. Ἄριστερά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ἴσασται ὁ "Άγιος Κωνσταντῖνος²⁴⁶, ὀλόσωμος, σὲ φυσικὸ μέγεθος, μὲ αὐτοκρατορικὰ ἐνδύματα καὶ διάλιθο, ἡμισφαιρικὸ στέμμα, ποὺ φέρει σταυρὸ στὸ κέντρο²⁴⁷. Δεξιά, ὡς πρὸς τὸν θεατὴ, ἦτοι ἄριστερά τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου²⁴⁸, εἰκονίζετο προφανῶς ἡ Ἁγία Ἑλένη, ἀπὸ τὴν ὁποία δὲν διατρεῖται κανένα λείψανο.

2. "Άγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων.

Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ δυτικοῦ τοίχου εἰκονίζετο ὀλόσωμος, μετωπικός, σὲ φυσικὸ μέγεθος, ὁ "Άγιος Θεόδωρος ὁ Τήρων²⁴⁹. Κρατεῖ σταυρὸ μὲ τὸ δεξι

245. Ὁ "Άγιος Γερόντιος ἐμαρτύρησε νέος, μὲ ἀποκεφαλισμό. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται τὴν πρώτη Ἀπριλίου. Διογύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 202. Στὴν ἴδια περίπτωσι θέσις εἰκονίζεται καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Ἀποδόλου, Ἰ. Βολανάκης, "Άγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 56.

246. Πρβλ. L. Hadermann - Misguich, Kurbinovo, τ. II, πίν. 129. Ἰ. Βολανάκης, "Άγιος Γεώργιος Ἀποδόλου, σ. 53.

247. Πρβλ. Φαλτῆριο Barberini τοῦ Βατικανοῦ, Gr. 372, φ. 1 r, ὅπου εἰκονίζεται ὁ Ἀλέξιος Κομνηνός, ἡ αὐτοκράτειρα Εἰρήνη καὶ ὁ υἱὸς των Ἰωάννης, κατὰ τὴν στέψη τοῦ τελευταίου ὡς συναυτοκράτορος τὸ ἔτος 1092. Οἱ δύο ἄρρενες φέρουν στέμματα ὅμοια μὲ ἐκεῖνο τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου στὸ Βαθειακό. Ντ. Μουρίκη, Ἡ Παναγία καὶ οἱ Θεοπάτορες: Ἀφηγηματικὴ σκηνὴ ἢ εἰκονιστικὴ παράσταση, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' 1969 (Ἀθήναι 1969), σ. 40, πίν. 26 α.

248. Πρβλ. Β. Στεφανίδην, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθήναι 1959, σ. 10.

249. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στὶς 17 Φεβρουαρίου. Σύμφωνα μὲ τὸν Συναξαριστὴ,

χέρι καὶ ἔχει ὑψωμένο τὸ ἀριστερὸ στὴν τυπικὴ θέση τῶν μαρτύρων. Τὸ ὄνομά του δηλοῦται μὲ τὴν ἐπιγραφή: «[Ἁγιος Θε]όδω[ρος ὁ Τήρ]ω[ν]»²⁵⁰.

δ') Λοιποὶ Ἁγιοί.

1. Ἁγιος Κήρυκος.

Στὴ βάση τοῦ νοτίου μισοῦ τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου καὶ κάτω ἀπὸ τὸν προφήτη Δανιὴλ εἰκονίζεται ὁ Ἁγιος Κήρυκος²⁵¹. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω, μετωπικός, νέος, μὲ καστανὴ κόμη, ἀγένειος. Τὸ πρόσωπό του εἶναι ὠσειδές, οἱ ὀφθαλμοὶ ἀμυγδαλωτοί, ἡ μύτη εὐθεῖα καὶ τὰ χεῖλη μικρὰ καὶ σαρκώδη. Φέρει πορφυρὸ ἱμάτιο καὶ ἡ ὅλη μορφή του χαρακτηρίζεται ἀπὸ εὐγένεια καὶ σοβαρότητα. Δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἁγιος Κύρικος»²⁵².

2. Ἁγία Ἰουλίττα.

Στὴ βόρεια βάση τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου καὶ στὴν ἄντυγα τοῦ τόξου, εἰκονίζεται Ἁγία, ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω, μετωπική. Πρόκειται πιθανώτατα γὰρ τὴν μητέρα τοῦ Ἁγίου Κηρύκου, τὴν Ἁγίαν Ἰουλίττα²⁵³, ἐπειδὴ στὴν ἀντίστοιχη ἀκριβῶς θέση τοῦ νοτίου μισοῦ τοῦ σφενδονίου εἰκονίζεται ὁ Ἁγιος Κήρυκος.

3. Ἁγιος Εὐγένιος.

Στὸ ἀνατολικὸ μέτωπο τοῦ βορείου μισοῦ τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου, εἰκονίζεται ὁ Ἁγιος Εὐγένιος²⁵⁴. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὀσφύ καὶ ἄνω, μετωπικός, νέος, μὲ βραχεῖα, οὐλὴ κόμη καὶ χωρὶς γένειο. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα, ἡ μύτη κυρτή, τὸ στόμα εὐρύ. Τὰ αὐτιά εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλα καὶ σχηματοποιημένα, ἐπέχοντα θέσση κοσμημάτων. Τὸ κεφάλι στηρίζεται σὲ ψηλὸ καὶ στέρεο λαιμό. Τὰ μῆλα τῶν παρεϊῶν δηλοῦνται μὲ δύο ἐρυθρὲς κηλίδες.

Ὁ Ἁγιος φορεῖ φαιοπράσινο, χειριδωτὸ χιτῶνα καὶ πορφυρὴ χλαμύδα, μὲ διάλιθη παρυφή. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ σταυρό, ἐνῶ ἔχει ὑψωμένο

ὁ Ἁγιος ἔζησε στὰ χρόνια τοῦ Μαξιμιανοῦ καὶ Μαξιμίνου, γύρω στὸ 297 μ.Χ. καὶ κατήγετο ἀπὸ τὴν Ἀμάσεια τοῦ Πόντου. Μέγας Συναξαριστής, τ. 6, σ. 219-227.

250. Ε. Στίκας, Ὁσιος Λουκάς, σ. 141.

251. Ἡ μνήμη του ἐορτάζεται στίς 15 Ἰουλίου. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 159.

252. Ε. Στίκας, Ὁσιος Λουκάς, σ. 195.

253. Ἡ μνήμη καὶ τῶν δύο ἐορτάζεται στίς 15 Ἰουλίου. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 216. Πρβλ. Ε. Στίκαν, Ὁσιος Λουκάς, σ. 195.

254. Διονύσιος ἐκ Φουρνᾶ, σ. 159, 271. Γ. Τσίμας — Π. Παπαχατζιδάκις, Ψηφιδωτὰ Νέας Μονῆς Χίου, Λεύκωμα φωτογραφιῶν μὲ χειρόγραφες λεζάντες, Βιβλιοθήκη Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἀθῆναι 1931, σ. 51.

τὸ ἀριστερὸ στῆ τυπικὴ θέση τῶν μαρτύρων. Πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Ἅγιος Εὐγένιος».

4. Ἅγιος Αὐξέντιος.

Στὸ βόρειο μισὸ τοῦ ἀνατολικοῦ σφενδονίου καὶ στὸ δυτικὸ μέτωπο, εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Αὐξέντιος²⁵⁵. Παρίσταται ἀπὸ τὴν ὄσφὺ καὶ ἄνω, μετωπικός, νέος²⁵⁶, μὲ καστανὴ κόμη καὶ κυανόχρωμο μανδύα. Φέρει φωτιστέφανο καὶ δίπλα ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ἅγιος Αὐξέντιος».

Δ') Προφήτες.

Στὶς ἀντιγες τῶν ἐνισχυτικῶν σφενδονίων εἰκονίζονται προφῆτες ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Κρατοῦν ἀνεπτυγμένα, ἐνεπίγραφα εἰλητάρια, τὰ ὁποῖα περιέχουν κείμενα, ποὺ ἀναφέρονται σὲ γεγονότα καὶ πρόσωπα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Πρόκειται γιὰ τὴν λεγομένη συμφωνία τῶν δύο Διαθηκῶν, ὅπου ἡ Κ.Δ. συμπληροῦ καὶ ὀλοκληρῶνει τὴν Π.Δ. Ὅ,τι ἐλέχθη καὶ προτυπώθηκε ἀπὸ τοὺς προφῆτες, πραγματοποιήθηκε στὴν Κ.Δ.

Οἱ παραστάσεις τῶν προφητῶν εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος των κατεστραμμένες. Ἀρχικὰ ὑπῆρχαν πιθανῶς 16 προφῆτες. Σήμερα σώζονται μόνον τὰ λείψανα ὀκτῶ ἀπὸ αὐτούς, ἦτοι:

ε') Νότιο μισὸ καμάρας.

1. Ὁ Προφήτης Ἐλισαῖος.

Στὴ νότια βάση τοῦ ἀνατολικοῦ σφενδονίου εἰκονίζεται μετωπικὰ προφήτης. Πρόκειται πιθανῶς γιὰ τὸν μαθητὴ τοῦ Προφήτη Ἡλία²⁵⁷, τὸν Προφήτη Ἐλισαῖο²⁵⁸. Τὸ ἄνω καὶ κάτω τμήμα τοῦ σώματος εἶναι κατεστραμμένα. Φέρει χιτῶνα χρώματος ὄχρας καὶ πορφυρὸ μανδύα, μὲ πλούσιες πτυχώσεις. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χεῖρ φέρει ἀνεπτυγμένον εἰλητάριο μὲ τὴν ἐπιγραφή:

«Πάτερ,
πάτερ, ἄρ-
μα πιδός
γινθίτο
.τ.υς)²⁵⁹.

255. Γ. Τσίμας — Π. Παπαχατζιδάκης, Ψηφιδωτὰ Νέας Μονῆς Χίου, ἔ.δ., πίν. 50. Ε. Στίκας, Ὁσιος Λουκάς, σ. 113, 142. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκιωμα, τ. II, πίν. 117, 2.

256. Ν. Δρανδάκης, Τοιχογραφίαι Μάνης, πίν. 23 α.

257. Γ' Βασιλειῶν 17, 1-19, 21. Δ' Βασιλειῶν 1, 3· 2, 15.

258. Δ' Βασιλειῶν 2, 1-25.

259. Δ' Βασιλειῶν 2, 11-12.

Ἦτοι: «Πάτερ, πάτερ, ἄρμα πυρὸς γενηθήτω...». Πρόκειται γιὰ προφητεία, ποὺ ἀναφέρεται στὴν Ἀνάληψη τοῦ Προφήτη Ἡλία στοὺς οὐρανοὺς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ προτύπωση τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ, ποὺ εἰκονίζεται πλησίον καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ. Πιθανῶς πάνω ἀπὸ τὸν Προφήτη Ἐλισαῖο εἰκονίζετο ὁ Προφήτης Ἡλίας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἐλάχιστα μόνο λείψανα διατηροῦνται.

2. Ὁ Προφήτης Ὡσηέ.

Στὴ βάση τοῦ νοτίου μισοῦ τοῦ μεσαίου σφενδονίου τῆς καμάρας καὶ ἀνατολικά τῆς παραστάσεως «Τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον», εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Ὡσηέ²⁶⁰. Παρίσταται ἀπὸ τὰ γόνατα περίπου καὶ ἄνω. Φορεῖ ποδῆρη, φαιοπράσινο χιτώνα, μὲ πλούσια πτύχωση καὶ καστανόχρωμο ἱμάτιο. Τὸ κεφάλι εἰκονίζεται κατὰ 3/4 καὶ εἶναι στραμμένο πρὸς τὰ ἀριστερά. Φέρει πλούσια, ὑπόλευκη κόμη καὶ μακρὺ, λευκὸ γένειο. Εὐλόγεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ, ἐνῶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

«Ἐάν κα-
ταβόση-
ν ἡς τὸν
Ἄδην ἐκεῖ
ἡ χεῖρ Σου
ἀναπαύση
αὐτούς».

Ἦτοι: Ἐάν καταβῶσιν εἰς τὸν Ἄδην, ἐκεῖ ἡ χεῖρ Σου ἀναπαύση αὐτούς²⁶¹.

Δίπλα ἀπὸ τὸ κεφάλι του ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: «Ὁ Προφήτης Ὡσηέ»; Πρόκειται προφανῶς γιὰ παραφθορὰ τοῦ ὀνόματος Ὡσηέ ἢ γιὰ διαφορετικὸ τύπο τοῦ ἴδιου ὀνόματος.

3. Ὁ Προφήτης Ἡσαΐας.

Πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν Ὡσηέ εἰκονίζεται ὁ Προφήτης Ἡσαΐας²⁶². Παρίσταται ἀπὸ τὰ γόνατα καὶ ἄνω. Ἐφερε πλούσια, καστανὴ κόμη, ποὺ ἐσχημάτιζε βοστρύχους, οἱ ὁποῖοι ἔπεφταν πίσω. Ἐπίσης ἔφερε πλούσιο γένειο.

Φορεῖ ἐρυθρόχρωμο, ποδῆρη χιτώνα καὶ φαιοπράσινο ἱμάτιο, μὲ πλού-

260. Πρόκειται γιὰ τὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς ἐλάσσονες προφήτες. Πρβλ. Ὡσηέ, 1, 1-14 καὶ 10, 1 κ.έ.

261. Πρβλ. Ὡσηέ, 13, 14: «Ἐκ χειρὸς Ἄδου ρύσσομαι καὶ ἐκ θανάτου λυτρώσομαι αὐτούς».

262. Πρόκειται γιὰ ἕναν ἀπὸ τοὺς μεζζονες προφήτες. «Ἡσαΐας, υἱὸς Ἀμώς». Πρβλ. Ἡσαΐαν 1, 1 κ.έ.

σιες πτυχώσεις. Ἔχει ὑψωμένο τὸ δεξιὸ χέρι σὲ στάση ὀμίλιας καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο, μὲ τὸ κείμενο:

«Καὶ κα-
λέσου-
σιν τὸ ὄ-
νομα αὐ-
τοῦ Ἐμα-
νουήλ».

Ἦτοι: «Καὶ καλέσουσι τὸ ὄνομα αὐτοῦ Ἐμμανουήλ»²⁶³. Πρόκειται γιὰ τὴν γνωστὴ προφητεία, ποὺ ἀναφέρεται στὴ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ὁποία Γέννηση εἰκονίζετο ἀκριβῶς δίπλα καὶ ἀνατολικά ἀπὸ τὸν Προφήτη Ἡσαΐα.

4. Ὁ Προφήτης Δανιήλ.

Στὴ βάση τοῦ νοτίου μισοῦ τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου, δυτικὰ τῆς παραστάσεως «Τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον» καὶ πάνω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Κήρυκο παρίσταται ὁ Προφήτης Δανιήλ²⁶⁴. Εἰκονίζεται ὀλόσωμος, τὸ κεφάλι ὅμως καὶ τμημα ἀπὸ τὸν κορμὸ ἔχουν καταστραφεῖ. Φέρει ἰδιόρρυθμα, ἀνατολίζοντα ἐνδύματα²⁶⁵. Φορεῖ ποδῆρη, χειριδωτὸ, ἐρυθροῦ χρώματος χιτῶνα, μὲ παρυφή, ἡ ὁποία κοσμεῖται μὲ πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια. Στὴ συνέχεια φορεῖ δευτερο ἐνδυμα, χρώματος ἀνοικτοῦ πρασίνου, ποὺ φθάνει μέχρι τὰ γόνατα καὶ φέρει ἐπίσης διάλιθη παρυφή. Τέλος, φορεῖ πορφυρὴ χλαμύδα μὲ παρυφή, ποὺ κοσμεῖται μὲ μαργαριτάρια.

Τὸ ἀριστερὸ χέρι δὲν διατηρεῖται, ἐνῶ μὲ τὸ δεξιὸ κρατεῖ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο²⁶⁶, μὲ τὸ κείμενο:

«Ἐθεώρο [υν]
ἐγὼ Δανιήλ
ὁ Σοῦ θρώ (νος)
ἐταίθι
καὶ παλε-
δος ἡμερ(ῶν) ἐκά-
θισε».

Ἦτοι: «Ἐθεώρουν ἐγὼ Δανιήλ, ὁ Σοῦ θρόνος ἐτέθη καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθησε»²⁶⁷.

263. Ἡσαΐου 7, 14 καὶ Ματθ. 1, 23. Πρόκειται γιὰ πιστὴ ἀπόδοση τοῦ χωρίου, σύμφωνα μὲ τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ματθαίου.

264. Δανιήλ 1, 45 κ.έ.

265. G. de Jerphanion, Églises rupestres, Λεύκωμα, τ. II, πίν. 115, 1.

266. L. Hadermann-Misguich, Kurbinovo, τ. II, πίν. 113.

267. Δανιήλ 7, 9: «Ἐθεώρουν ἐγὼ Δανιήλ ἕως ἔτου οἱ θρόνοι ἐτέθησαν καὶ παλαιὸς ἡμερῶν ἐκάθητο».

β') Βόρειο μισὸ καμάρας.

5. Προφήτης ἀδιάγνωστος.

Στὴ βόρεια βάση τοῦ δυτικοῦ σφενδονίου καὶ πάνω ἀπὸ τὴν Ἁγία Ἰουλίττα διατηροῦνται λείψανα παραστάσεως προφήτη. Ἐφερε κυανοῦ χρώματος χιτῶνα καὶ πορφυρὸ, πλούσια πτυχούμενο ἱμάτιο.

Λείψανα ἀπὸ ἀδιάγνωστους προφῆτες διακρίνονται ἐπίσης στὰ βόρεια τμήματα τοῦ μεσαίου καὶ ἀνατολικοῦ σφενδονίου. Φαίνεται ὅτι ἀρχικὰ στὶς ἐπιφάνειες τῶν σφενδονίων εἰκονίζοντο προφῆτες, ὡς ἐκπρόσωποι τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ μὲ ἀναφορὰ πρὸς τὰ γεγονότα τῆς Καινῆς Διαθήκης.

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

**Χαρακτήρας καὶ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν-καταγωγῆ-χρο-
νολογία.**

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βαθειακοῦ παρουσιάζουν διαφορὰς ὡς πρὸς τὸ ὕφος, τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν τεχνοτροπία καὶ προέρχονται ἀπὸ δύο ἐποχῆς. Οἱ παλαιότερες (ἀνατολικὸ τμήμα, καμάρα) προέρχονται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἢ τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ. καὶ εἶναι ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες τοιχογραφίες τῆς Κρήτης. Οἱ νεώτερες (δυτικὸ τμήμα κυρίως ναοῦ) προέρχονται ἀπὸ τὸ β' μιστὸ τοῦ 14ου αἰ.

Εἰδικώτερα ἀπὸ τὴν πρώτην περίοδο προέρχονται οἱ ἐξῆς τοιχογραφίες: ὅλες οἱ παραστάσεις ποὺ εἰκονίζονται στὸ Ἱερὸ Βῆμα, οἱ συνθέσεις τοῦ Δωδεκαόρτου — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Κάθοδος στὸν Ἄδη) — οἱ Προφῆτες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ οἱ Ἅγιοι: 1) Γεώργιος, 2) Δημήτριος, 3) Μάμας, 4) Γερόντιος, 5) Κήρυκος, 6) Ἰουλίττα, 7) Εὐγένιος καὶ 8) Αὐξέντιος.

Ἀπὸ τὴν δεύτερη περίοδο προέρχονται οἱ ἐξῆς παραστάσεις: ἡ Σταύρωση καὶ ἡ Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Κάθοδος στὸν Ἄδη), οἱ σκηνὲς ἀπὸ τὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, οἱ Ἅγιοι: 1) Θεόδωρος ὁ Στρατηλάτης, 2) Θεόδωρος ὁ Τήρων, 3) Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη, οἱ Ἅγιες: 4) Βαρβάρα, 5) Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια, 6) Παρασκευή, 7) Μαρίνα, 8) Κυριακὴ καὶ 9) ἡ Σύναξις τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριὴλ.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ, ὅτι οἱ τοιχογραφίες προέρχονται ἀπὸ δύο διαφορετικὰς ἐποχῆς, εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξηγηθεῖ, εἴτε ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατὰ τὴν πρώτην περίοδο δὲν ἐπερατώθηκε ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, γιὰ διαφόρους λόγους, εἴτε ὅτι οἱ τοιχογραφίες τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ναοῦ κατεστράφησαν καὶ ὡς ἐκ τούτου κατέστη ἀναγκαία ἡ ἐκ νέου ἀγιογράφηση τοῦ τμήματος αὐτοῦ.

Α'. Τοιχογραφίες πρώτης περιόδου.

Ἀπὸ τὶς συνθέσεις τῆς πρώτης περιόδου τρεῖς, ἦτοι: τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου, ἡ Ὑπαπαντὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος ἐξαιρούνται μεταξὺ τῶν ἄλλων. Εἰκονίζονται σὲ μικρότερη κλίμακα ἀπὸ τὶς ἄλλες παραστάσεις καὶ σὲ ἐπίκαιρα σημεῖα τοῦ ναοῦ. Οἱ δύο πρώτες βρίσκονται στὸν χώρο τοῦ Ἱ. Βήματος, λόγῳ τοῦ λειτουργικοῦ των χαρακτήρα. Καὶ στίς δύο

αὐτὲς παραστάσεις ἀπεικονίζονται γεγονότα, πού λαμβάνουν χώραν στὸ «Ἱερόν», ἦτοι στὸν ναὸ τοῦ Σολομῶντος στὰ Ἱεροσόλυμα. Παρίστανται ἹΑγιες Τράπεζες, κιβώρια, στὴν παράσταση τῶν Εἰσοδίων ὁ ἹΑρχιερέας Ζαχαρίας καὶ στὴν Ἱπαπαντῆ ὁ Θεοδόχος Συμεών, κρατώντας τὸ Θεῖον Βρέφος.

Ἡ παράσταση τῆς Ἱπαπαντῆς ἀκολουθεῖ τὸν ἀρχαιότερο εἰκονογραφικὸ τύπο καὶ σχετίζεται μὲ τὴν εἰκονογραφία τῶν παλαιότερων χειρογράφων καὶ τῶν μνημείων ἀπὸ τοῦ 9ου-12ου αἰ. Ἐπίσης σχετίζεται μὲ τὴν εἰκονογραφία τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Καππαδοκίας τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

Ὁ Μυστικὸς Δεῖπνος εἰκονίζεται στὴ νότια ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ καὶ ἀμέσως μετὰ τὸ τέμπλο. Σχετίζεται εἰκονογραφικὰ μὲ παλαιότερα πρότυπα καὶ παρουσιάζει τὸν Χριστὸ ζωσμένον («τὸ λέντιον»), πού ὑποδηλοῖ ὅτι τοῦ Μ. Δείπνου προηγήθηκε ὁ Νιπτῆρας. Ὁ τύπος τοῦ Χριστοῦ μὲ τὸ στενόμακρο πρόσωπο, τὴν μεγάλη μύτη, τοὺς θυσάνους, στοὺς ὁποίους καταλήγει τὸ γένειο, ἀπαντᾷ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 12ου καὶ τοῦ 13ου αἰ.

Τὰ σκεύη καὶ τὰ ἐδέσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουν τοποθετηθεῖ στὴν ὀρθογωνίου σχήματος τράπεζα τοῦ Μ. Δείπνου, δείχνουν ὅτι λαϊκὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς ἔχουν εἰσχωρήσει στὴν εἰκονογραφία τῆς παραστάσεως. Τέσσερις ἀπὸ τοὺς ἹΑποστόλους ἔχουν τὸ δεξιὸ χέρι μπροστὰ ἀπὸ τὸ στῆθος σὲ μιὰ τυπικὴ χειρονομία, πού συνδέει τὸν Μ. Δεῖπνο τοῦ Βαθειακοῦ μὲ ἐκεῖνον τῆς ἹΟμορφης ἹΕκκλησιᾶς στὴν Αἴγινα καὶ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση τῶν Μνημείων τῆς Καππαδοκίας.

Ἐπίσης ἡ ἹΑνάληψη τοῦ Χριστοῦ, πού εἰκονίζεται στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας τοῦ ναοῦ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ Ἱ. Βῆμα, παρουσιάζει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα: ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται ὄχι στὸ κέντρο τοῦ βορείου ἡμιχορίου τῶν ἹΑποστόλων, ὡς συνήθως, ἀλλὰ στὸ ἀνατολικὸν ἄκρο αὐτοῦ, λεπτομέρεια πού ὑποδηλοῖ ὅτι ὁ ἹΑγιογράφος εἶχεν ὑπ' ὄψη του παλαιὰ πρότυπα, ὅπου ἡ ἹΑνάληψη εἰκονίζετο στὸν τροῦλλο τοῦ ναοῦ (ἹΑγιοὶ ἹΑπόστολοι Κωνσταντινουπόλεως, ἹΑγία Σοφία Θεσσαλονίκης), ἢ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱ. Βήματος (ἹΑγιος Γεώργιος Θεσσαλονίκης) καὶ προσπάθησε νὰ προσαρμόσει τὴν παράσταση στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας.

Οἱ ἹΑρχάγγελοι τῆς ἹΑναλήψεως εἰκονίζονται δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς Παναγίας, ἦτοι ὁ μὲν Γαβριὴλ δυτικὰ τῆς Παναγίας, ὁ δὲ Μιχαὴλ στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νοτίου ἡμιχορίου. Μὲ τὴν εὐγένεια καὶ τὴν χάρη πού ἐμφανίζουν, καθὼς ἐπίσης καὶ μὲ τὸ εὐρὸ πλάσιμο τῶν προσώπων, γίνεται φανερό ὅτι ὁ ἹΑγιογράφος εἶχεν ὑπ' ὄψη του καλῆς τέχνης πρότυπα τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν (1081-1185).

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Πεντηκοστῆς στὸ κέντρο τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ ὁ χωρισμὸς τῶν ἹΑποστόλων σὲ δύο ἡμιχόρια, ὅπου εἰκονίζονται

κατὰ παράταξη καὶ ἰσοκεφαλία, καθήμενοι σὲ ἐνιαῖα θρανία, ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ Ἀγιογράφος ἔλαβεν ὑπ' ὄψη του παράσταση τῆς Πεντηκοστῆς, ἡ ὁποία εἰκονίζετο σὲ τροῦλλο ("Ὁσιος Λουκᾶς Φωκίδος, 11ου αἰ.).

Οἱ ὑπόλοιπες παραστάσεις τῆς πρώτης περιόδου εἰκονίζονται σὲ μικρὰ σχετικῶς ὀρθογωνίου σχήματος διάχωρα καὶ σὲ μεγάλη κλίμακα.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς πρώτης περιόδου ἀνήκουν στὴν ὁμάδα ἐκείνη τοιχογραφιῶν τῆς Κρήτης, ποῦ χαρακτηρίζεται ἀπὸ συντηρητικὴ τάση καὶ ἔχει τὶς ρίζες της στὴ μνημειώδη τέχνη τοῦ 11ου καὶ 12ου αἰ. Οἱ συνθέσεις εἶναι ὀλιγοπρόσωπες καὶ χαρακτηρίζονται ἀπὸ πνεῦμα λιτότητας, ἡρεμίας καὶ ἀπλότητος. Τὰ πρόσωπα εἶναι συνήθως μεγάλα, τὰ σώματα δύσκαμπτα καὶ σὲ ἄχαρες στάσεις. Τὸ κεφάλι εἶναι συχνὰ δυσανάλογα μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὸ ὅλο ὕψος τοῦ σώματος (Κοινωνία Ἀποστόλων, στὴν ἀψίδα τοῦ Ἰ. Βήματος).

Ἐπίσης οἱ παραστάσεις εἶναι δυσδιάστατες, λείπει ὁ ὄγκος καὶ ἡ τρίτη διάσταση. Κυριαρχεῖ ἡ γραμμικὴ δήλωση τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῆς πτυχολογίας, καθὼς καὶ τὰ περιγράμματα. Τὰ ἀρχιτεκτονήματα ποῦ εἰκονίζονται εἶναι τελειῶς συμβατικά, χωρὶς ὄγκο καὶ δὲν γίνεταί καμμιά προσπάθεια προοπτικῆς ἀποδόσεως τοῦ χώρου. Ἡ τάση αὐτὴ εἶναι δυνατὸν νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς καθυστερημένη λαϊκὴ ζωγραφικὴ καὶ σχετίζεται μὲ ἄλλα ἐπαρχιακὰ κέντρα (Αἴγινα, Ἀττικὴ, Κύπρο, Καππαδοκία).

Β'. Τοιχογραφίες δευτέρας περιόδου.

Ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς β' περιόδου διακρίνονται ἐκεῖνες, ποῦ ἀναφέρονται στὸ μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅταν ὁποῖον εἶναι ἀφιερωμένους καὶ ὁ ναός. Ἀπλώνονται στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ βορείου καὶ νοτίου τοίχου καὶ σὲ μέρος τοῦ δυτικοῦ. Ὁ Ἀγιογράφος ἐπιχειρεῖ παραλληλισμὸ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου πρὸς τὸ Πάθος τοῦ ἀρχιμάρτυρος Χριστοῦ. Ὁ ἴδιος ἐζωγράφησε τὴ Σταύρωση καὶ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ (Κάθοδος στὸν Ἄδη), σκηνές ποῦ δὲν εἶχαν συμπεριληφθεῖ στὸ Δωδεκάορτο ἢ εἶχαν καταστραφεῖ καὶ στὴ συνέχεια τὸν κύκλο τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δίπλα καὶ κάτω ἀπὸ τὶς παραπάνω παραστάσεις, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται κατ' ἐξοχὴν στὸ Πάθος καὶ τὸν θρίαμβο τοῦ Χριστοῦ.

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς ἀπεικονίσεις τῶν Ἁγίων, ὁ Ἀγιογράφος δεῖχνει ἰδιαίτερη προτίμησιν τοὺς στρατιωτικοὺς ("Ἁγιοι Θεόδωροι), στὶς Ἁγίες-Μάρτυρες (Βαρβάρα, Ἀναστασία Φαρμακολύτρια, Παρασκευή, Μαρίνα, Κυριακή), στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καὶ τὴν μητέρα του Ἁγία Ἐλένη καὶ στὴ Σύναξη τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ-Γαβριήλ.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς β' περιόδου χαρακτηρίζονται ἀπὸ τοὺς ἔντονους χρωματισμοὺς (κόκκινο-πράσινο ἰδίως), τὰ πολυτελῆ, διάλιθα ἐνδύματα καὶ γενικὰ τὸν πλούσιο διάκοσμο. Τὰ σώματα παρουσιάζουν μεγαλύτερη φυσικό-

τητα, τὸ κεφάλι ἔχει τὶς σωστὲς περίπου ἀναλογίες σὲ σχέση μετὰ τὸ ὅλο σῶμα, τὰ πρόσωπα χαρακτηρίζονται ἀπὸ εὐγένεια, χάρη καὶ ζωή.

Τὸ βάθος τῶν συνθέσεων χωρίζεται συνήθως σὲ τρεῖς ζῶνες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ κάτω ἔχει σκοῦρο καστανὸ χρῶμα, ἡ μεσαία πράσινο καὶ ἡ ἄνω κυανοῦν. Οἱ τοιχογραφίες αὐτὲς εἶναι ἐπηρεασμένες ἀπὸ τὴν τελευταία ἀναγέννηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων καὶ σχετίζονται μετὰ μνημεῖα ἄλλων περιοχῶν, ὅπως τῆς Κρήτης, Δωδεκανήσου, Κύπρου, Μυστρᾶ, Ἀγίου Ὁρους, Βουλγαρίας, Σερβίας κ.ἄ.

Ἄν καὶ ἐζωγραφήθησαν κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Ἐνετοὺς (1204-1669), ὅμως ἐλάχιστα δυτικὰ στοιχεῖα ἐμφανίζονται (ὑπόδηση καὶ ὄπλισμός στρατιωτῶν, κίονας μετὰ ἀλέκτορα), γεγονός πού ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἐλληνορθόδοξος πληθυσμὸς τῆς νήσου κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Ἐνετοκρατίας διετήρησε ἀλώβητη τὴν πίστη τῶν πατέρων του, δὲν ἔχασε τὴν πολιτιστικὴν του ταυτότητα καὶ ἀνεξαρτησία καὶ παρέμεινε χωρὶς οὐσιαστικὰς ξένες ἐπιδράσεις καὶ ἐπιρροές. Δευτερεύοντα στοιχεῖα πού παρέλαβε ἀπὸ τὴν Δύση, κατῶρθωσε νὰ τὰ ἀφομοιώσει πλήρως καὶ νὰ τὰ ἐντάξει ὀργανικὰ στὴ δική του παράδοση καὶ κληρονομία.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Γεωργίου στὸ Βαθειακὸ Ρεθύμνης ἀποτελοῦν ἀξιόλογα ἔργα, ἡ μελέτη τῶν ὁποίων συμβάλλει στὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἐξελίξεως τῆς βυζαντινῆς ζωγραφικῆς καὶ διαφωτίζει τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς μέσους χρόνους.

ZUSAMMENFASSUNG

Im nordöstlichen Teil des Bezirks Amari-Rethymnon, am südlichen Abhange des Berges Ida, liegt das Dorf Vathiako. In seiner Mitte befindet sich die Kirche des Heiligen Georg. Es handelt sich um einen Bau von rechteckigem Grundriss (innere Ausmasse 9,37×4,33m); er trägt eine halbzyklindrische Decke, die aussen mit Ziegelsteinen bedeckt ist.

Die Ostseite des Gebäudes endet in einer halbkreisförmigen Apsis. Ungefähr in der Mitte der Südseite liegt der Eingang. Die Kirche wurde in der zweiten Hälfte des 12. Jhs am Standort einer älteren Kirche gebaut. Sie ist mit Fresken geschmückt, die aus zwei verschiedenen Epochen stammen. Die älteren werden Ende des 12. — Anfang des 13. Jhs, die späteren in die zweite Hälfte des 14. Jhs datiert.

Aus der ersten Periode kommen folgende Abbildungen: Alle Darstellungen, die sich im Bema befinden (Deesis, Apostelkommunion, Kirchenväter, Diakone u.a.), die Komposition des sogenannten «Dodekaorton» (Zwölf-Feste-Zyklus) — ausser der Kreuzigung und Auferstehung Christi —, die Propheten des Alten Testaments und die Heiligen (1) Georg, (2) Demetrius, (3) Mamas, (4) Gerondios, (5) Kerykos, (6) Julitta, (7) Eugenios, (8) Auxentios.

Aus der zweiten Periode stammen: Kreuzigung und Auferstehung Christi (Abstieg in die Hölle), die Darstellungen aus dem Martyrium des Heiligen Georg, die Synaxis der Erzengel Michael-Gabriel und die Heiligen (1) Theodor der Armeeführer, (2) Theodor der Teron, (3) Konstantin und Helena, (4) Barbara, (5) Anastasia Pharmakolytria, (6) Paraskeve, (7) Marina, (8) Kyriake.

A) *Abbildungen der ersten Periode.*

Unter diesen lassen sich drei besonders hervorheben: 1) die Darstellung Mariens im Tempel, 2) Darstellung Christi im Tempel, 3) das Abendmahl Christi. Die zwei ersten befinden sich, wegen ihres liturgischen Charakters, im Bema, die letzte im Ostteil der Südseite der Hauptkirche, direkt vor der Bilderwand.

Die Darstellung Mariens und Christi im Tempel folgen älteren

Typen und der Ikonographie älterer Handschriften. Es bestehen Ähnlichkeiten zu gleichen Abbildungen des 9. — 12. Jhs.

Das Bild des Abendmahls Christi zeigt Jesus mit einer Schürze, was auf die vorher stattgefundene Fusswaschung der Apostel hindeutet. Es bestehen gemeinsame Züge mit der gleichen Darstellung in der «Omorphi Ekklessia» von Ägina und in Kirchen von Kappadozien.

Die Himmelfahrt Christi zeigt die Gottesmutter am Ostende der nördlichen Apostelgruppe. Dies zeigt, dass der Maler Beispiele vor Augen hatte, wo die Himmelfahrt in der Kuppel der Kirche dargestellt wurde (Heilige Apostel von Konstantinopel, Heilige Sophia von Saloniki), oder in der Halbkuppel des Bema (Heiliger Georg von Saloniki) und sich bemüht hat, dieses Thema in den Ostteil der halbzyllindrischen Decke einzufügen.

Die Einordnung des Pfingstbildes in die Mitte der Decke zeigt ebenfalls, dass als Vorbild Darstellungen im Kuppelraum gedient haben (Hosios Lukas von Phokis).

Die Abbildungen der ersten Periode gehören zu einer Gruppe von Wandmalereien der Insel Kreta, die von konservativen Tendenzen charakterisiert wird und ihre Wurzel in der Monumentalmalerei des 11. und 12. Jhs hat. Die Kompositionen zeigen konservativen Geist, Ruhe und Schlichtheit. Der Kopf ist oft sehr gross im Verhältnis zur Gesamtgrösse, die Körperhaltungen sind steif und unnatürlich.

Die Darstellungen zeigen nur zwei Dimensionen, es fehlt die Plastizität und die optische Perspektive. Die Charakteristika, der Faltenwurf und die Umrisse werden vorherrschend durch Linien wiedergegeben. Die abgebildeten Gebäude sind schematisch und ohne Volumen. Diese Technik gehört zur unentwickelten Volksmalerei und steht in Beziehung zu anderen provinziellen Zentren (Ägina, Attika, Zypern, Kappadozien).

B) Abbildungen der zweiten Periode.

Hervorzuheben sind jene, die sich auf das Martyrium des Heiligen Georg beziehen. Der Maler parallelisiert dieses Martyrium mit der Passion Jesu Christi. Unter den Heiligendarstellungen bevorzugt der Maler besonders Soldatenheilige, weibliche Heilige — Märtyrer, Konstantin und Helena und die Synaxis der Erzengel Michael und Gabriel.

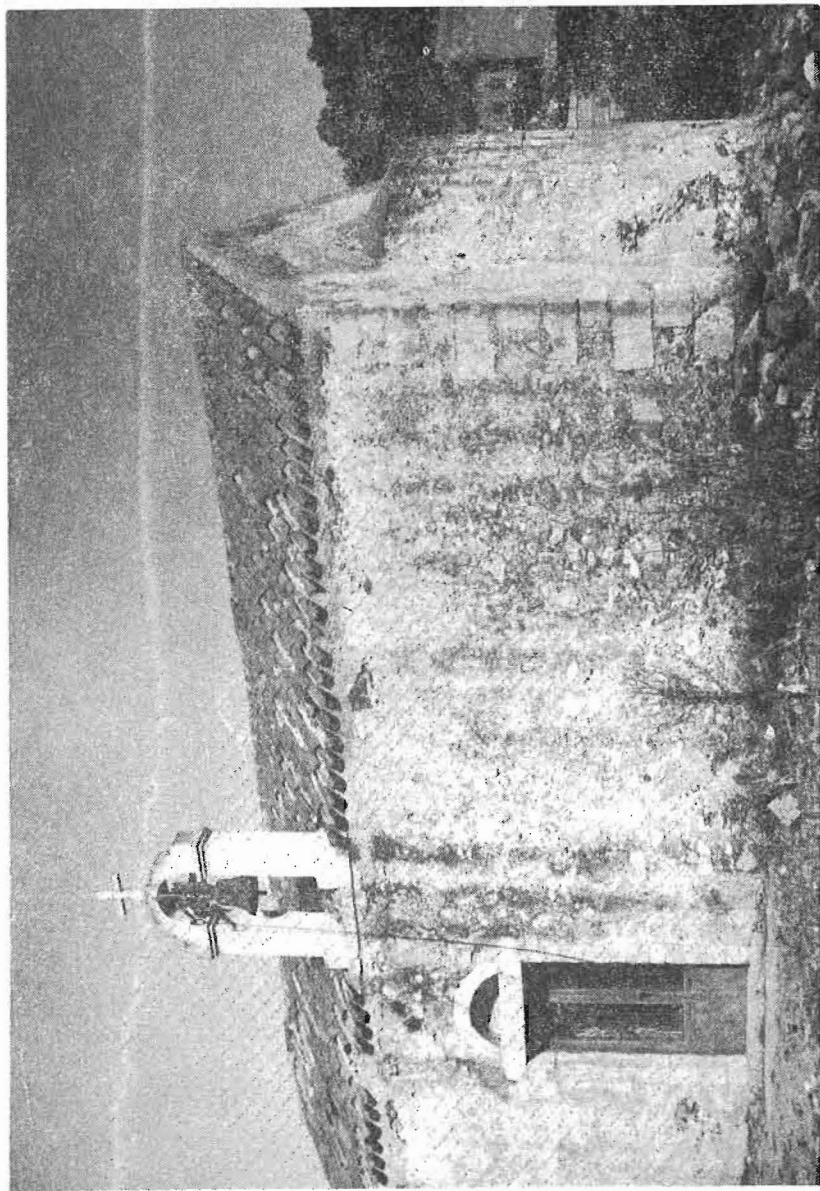
Diese Abbildungen zeigen kräftige Farben (besonders Rot und Grün), die Gewänder der Heiligen sind luxuriös, geschmückt mit Edel-

steinen und verschiedenen Mustern. Die Körper sind realistischer dargestellt, der Kopf hat die richtigen Proportionen, die Personen zeigen Höflichkeit, Grazie und Leben.

Der Hintergrund der Kompositionen lässt sich gewöhnlich in drei Zonen unterteilen: die unterste Zone ist braun, die mittlere grün und die obere blau. Diese Abbildungen sind von der letzten Renaissance der byzantinischen Kunst unter der Herrschaft der Paläologen beeinflusst und stehen in Beziehung zu den Wandmalereien anderer Monumente von Kreta, Dodekanes, Zypern, Mystras, Athosberg, Bulgarien und Serbien.

Obwohl diese Werke aus der Zeit der venezianischen Herrschaft stammen, zeigen sie nur wenige westliche Elemente (Schuhe, und Waffen der Soldaten, eine Säule mit einem Hahn darauf). Das beweist, dass die griechisch-orthodoxe Bevölkerung von Kreta unter den Venezianern den Glauben ihrer Väter bewahrt, ihre kulturelle Identität und Selbständigkeit nicht verloren hat und ohne wesentliche fremde Einflüsse blieb. Sekundäre Elemente, die aus Westeuropa aufgenommen wurden, hat sie assimiliert und in ihre Tradition und in ihr kulturelles Erbe aufgenommen.

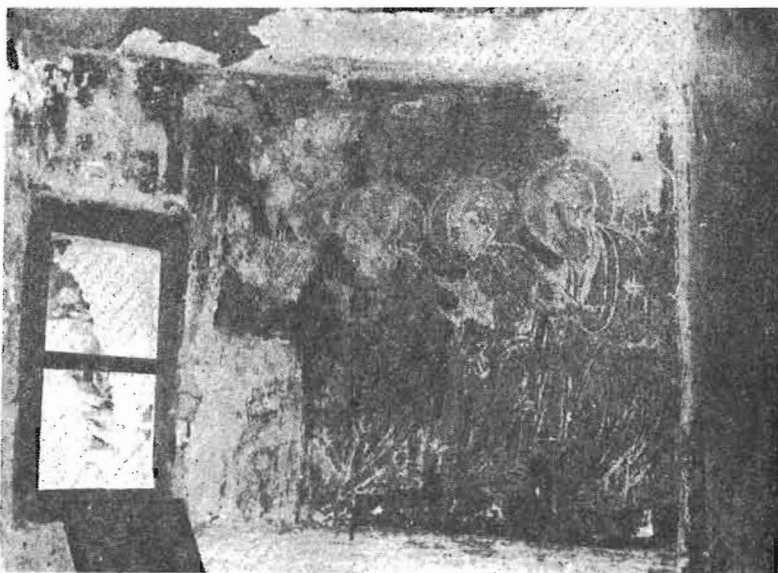
Die Wandmalereien der Kirche des Heiligen Georg von Vathiako sind erwähnenswerte Werke. Ihr Studium trägt zum besseren Verständnis der byzantinischen Malerei bei und erhellt die mittelalterliche Geschichte des Ortes.

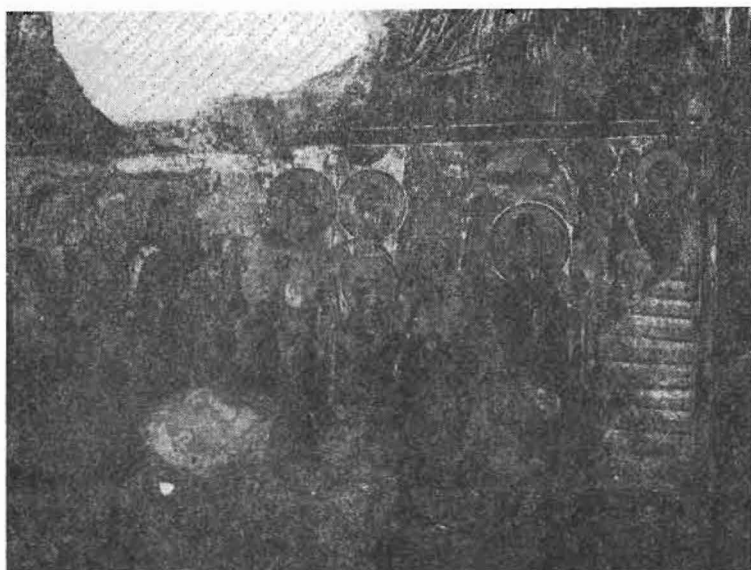
Πίν. 1. Βαθειαικὸ. Ἁγιος Γεώργιος. Ἰ. Αποφίς ἀπὸ ΝΑ.

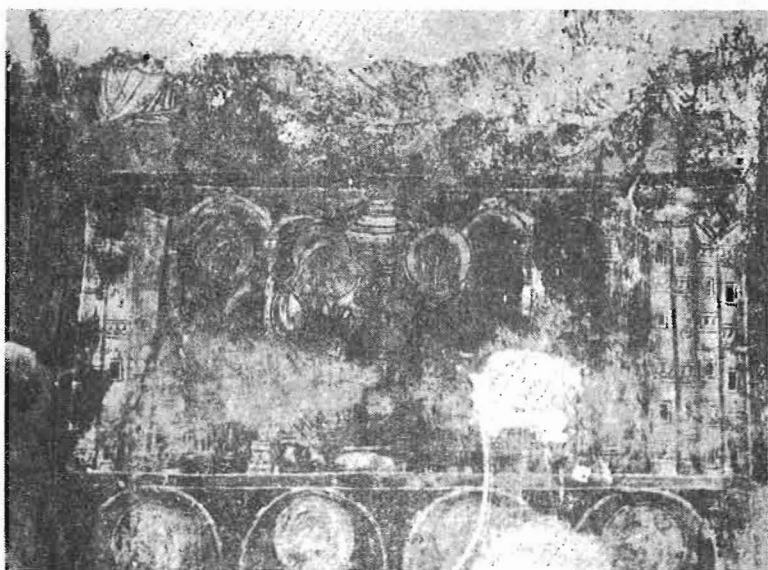
Πίν. 2. Βαθειακό. Ἁγ. Γεώργιος. Ἀποψις ἐξ Ἀ. πρὸς Δ.

Πίν. 3. Κοινωνία Ἀποστόλων — Μετάδοση οἴνου.

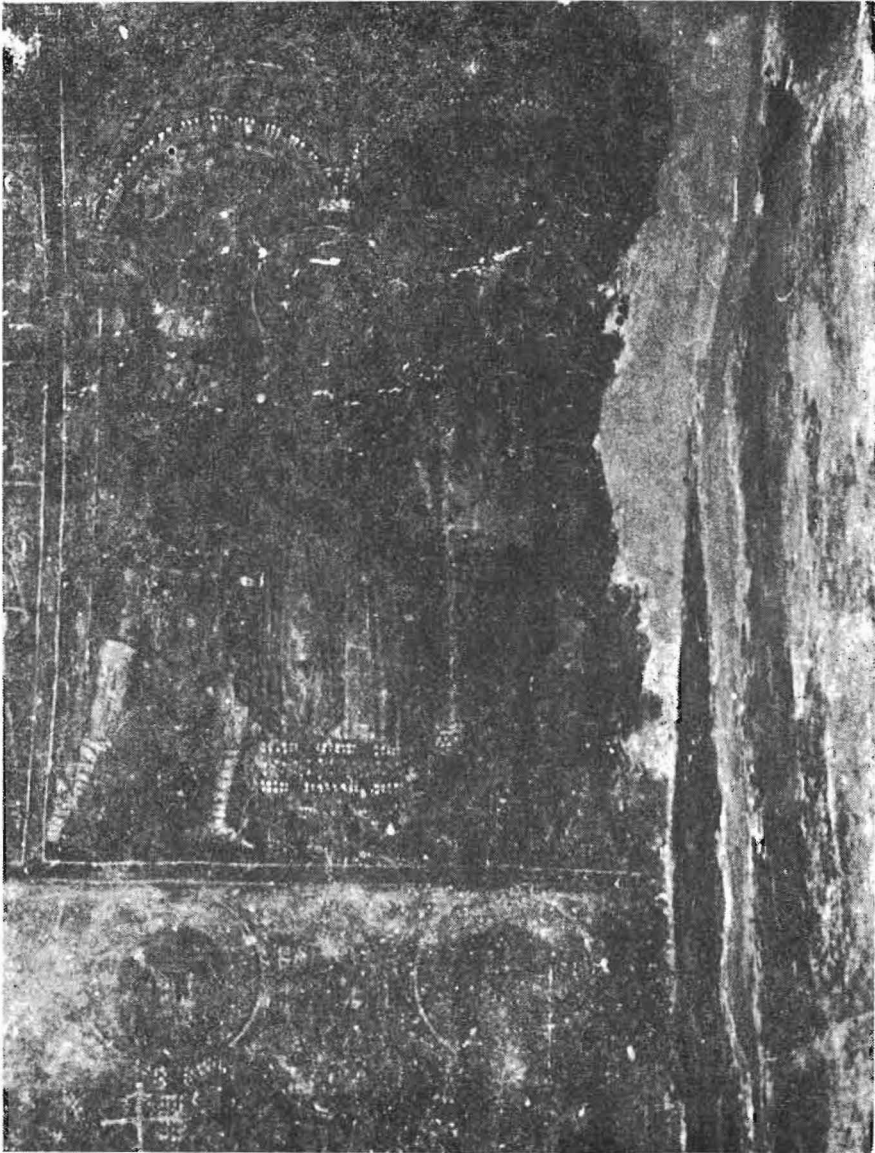
Πίν. 4. Εἰσόδια Θεοτόκου.

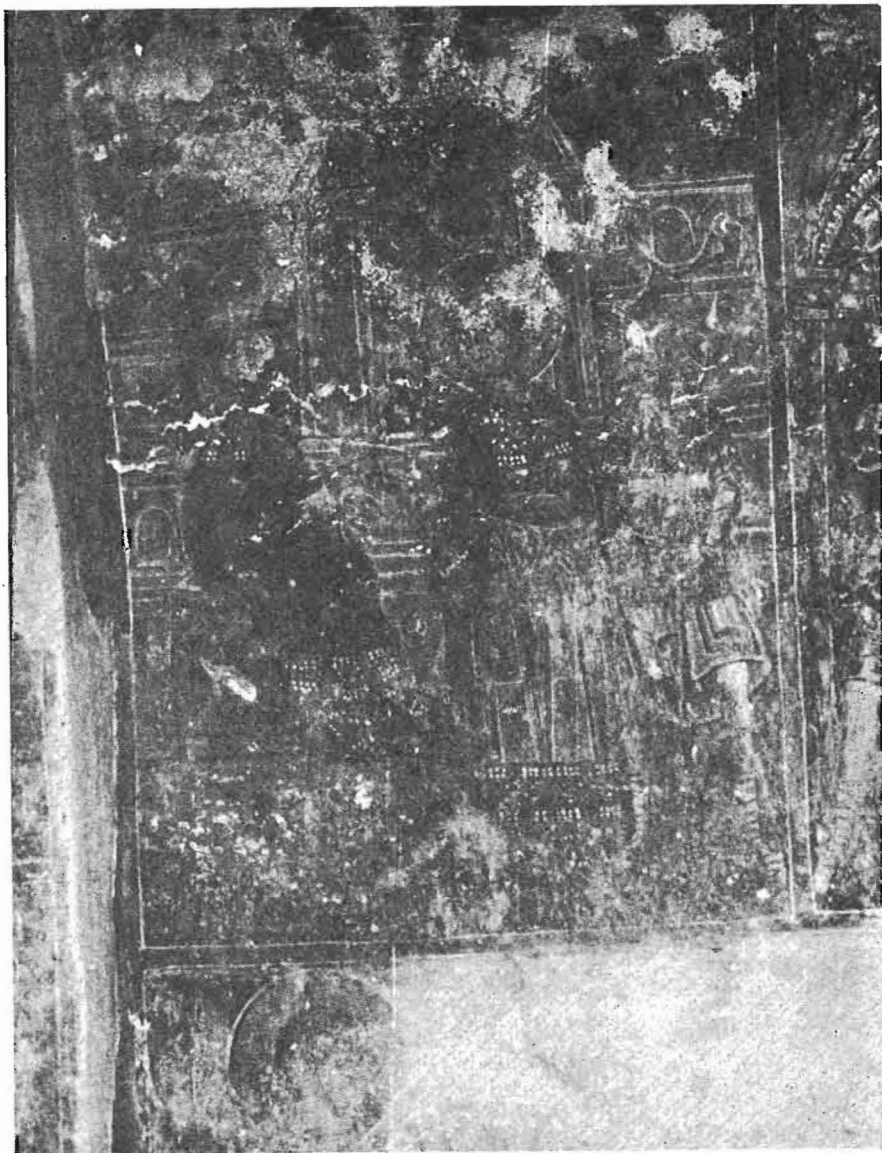
Πίν. 5. Ὑπαπαντή.

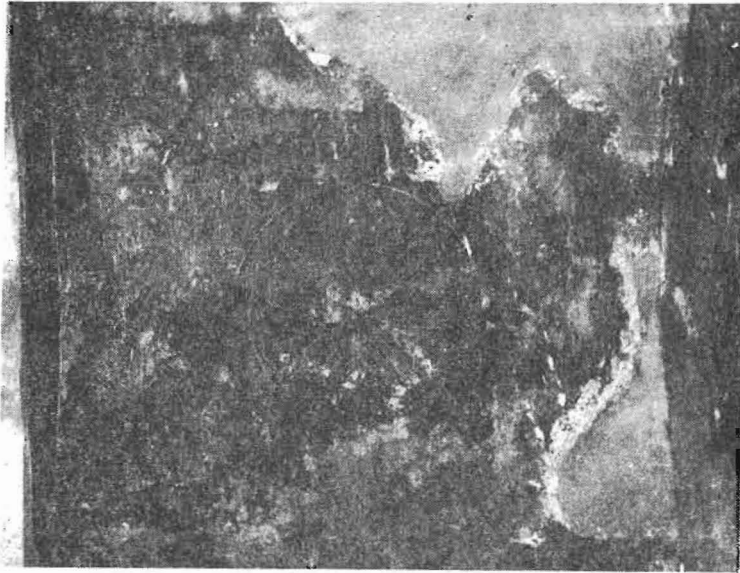
Πίν. 6. Ἀνάληψη.

Πίν. 7. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁδηγεῖται στὸν ἡγεμόνα.

Πίν. 8. Ὁ Ἅγιος Γεώργιος πρὸ τοῦ ἡγεμόνος.

Πίν. 9. Ὁ τροχός.

Πίν. 10. α) Ἁγία Βαββάρα.

β) Ἁγία Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια.